

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання

Військово-політична діяльність
К.І. Острозького

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 014.03 Історія

освітньої програми Середня освіта: історія та
громадянська освіта. Національно-патріотичне
виховання

Науменка Романа Юрійовича
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник к. іст. н., доц. Татарінов І.Є.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент к. іст. н., доц. Дорошева А.О.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри історії та методики
(назва випускової к

протокол № 7 від « 12 » грудня

Завідувач кафедри

Н. Гончарова — Гончарова Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

« 25 » грудня 20 24 р.

Оцінка 95 б. відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

Шаталов Т. Е.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія	7
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	20
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНА К.І. ОСТРОЗЬКОГО.....	29
2.1. Походження К.І. Острозького та початок його військово-політичної кар'єри.....	29
2.2. Перебування князя на службі у московитів та повернення на Батьківщину.....	42
РОЗДІЛ 3. К.І. ОСТРОЛЬЗЬКИЙ ЯК ВИДАТНИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ.....	54
3.1. Роль гетьмана у захисті східних кордонів від московської навали.....	54
3.2. Внесок К.І. Острозького у боротьбу з татарами.....	66
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	77
ВИСНОВКИ	93
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	98

ВСТУП

Актуальність. Сьогодні Україна бореться з повномасштабним та підступним вторгненням росії. Вперше за багато років в Європі триває велика війна. Для більшості громадян України сам факт можливості такої війни до 2014 р. був з розділу фантастики. Однак, для тих, хто добре вивчав сторінки минулого ця подія не стала шоком, бо ще з XV ст. Москва не дає спокою будь-яким державним утворенням на українських землях. Московські правителі постійно прагнули загарбати ці території користуючись усіма засобами – залякуванням, шантажем, підкупом, брехнею, пропагандою. А коли вони не діяли – починалась відкрита війна. Все це схоже на сценарій подій 2013-2014 р. в Україні. Однак те саме відбувалось і 500 років тому. Тоді московські князі після років провокацій почали відкриту війну з Великим князівством Литовським, до складу якого входили українські землі.

В усіх цих подіях уславилось ім'я видатного військово-політичного діяча, що походив з українських земель – Костянтина Івановича Острозького. Саме він став справжнім символом боротьби з московитами та захисником Вітчизни проти будь-яких зовнішніх та внутрішніх ворогів.

Якщо заглянути в енциклопедії, підручники, популярні книги, видані до 2014 р., які розповідають про родину Острозьких загалом, серед інших згадується і Костянтин Іванович. Як «воєначальник», гетьман, каштелян віленський, воєвода троцький, радник Ради Великого князівства Литовського, який «очолював успішні походи на кримських татар» і виграв понад 60 битв. Читачу більше в українській історичній літературі, мабуть, не знайти. Набагато більше уваги приділено синові переможця Оршанської битви – Костянтину Костянтиновичу Острозькому. Волею історії батько і син довго плуталися, а потім говорили майже виключно про київського воєводу, відомого культурного діяча Костянтина Костянтиновича. Навіть його портрет часто приймали за батьків.

Однак все змінилося у 2014 р. Україна зазнала військової агресії з боку росії й почався процес переосмислення свого минулого, звертання до уроків історії. І виявилось, що рівно 500 років тому, у 1514 р. українські вояки вже билися з московитами, які так само підступно вдерлися на землі Великого князівства Литовського. З 2014 р. в українській армії почалась масштабна реформа, в тому числі й ідеологічна. Військові з'єднання стали отримувати назви на честь героїв минувшини. Серед них була й 30-та окрема механізована бригада Збройних сил України, яка з 22 серпня 2018 р. носить ім'я князя Костянтина Острозького.

Знаменитий князь тепер міцно увійшов в історію України своїм походженням, діяннями і всім своїм життям. Такі постаті, як Костянтин Острозький, є гордістю кожного народу. І вони мають повернутися в пам'ять нації – навіть після століть забуття. Актуальності нашому дослідженню додає той факт, що приклади з ратних подвигів Костянтина Івановича можуть слугувати прекрасною базою для організації заходів з національно-патріотичного виховання.

Мета роботи полягає у дослідженні військово-політичної діяльності Костянтина Івановича Острозького.

Для досягнення означеної мети були поставлені наступні **дослідницькі завдання**:

- розглянути історіографію з тематики роботи;
- проаналізувати джерела та методи дослідження;
- дослідити походження К.І. Острозького та початок його військово-політичної кар'єри;
- розглянути перебування князя на службі у московитів та його повернення на Батьківщину;
- визначити роль гетьмана у захисті східних кордонів від московської навали;
- провести аналіз внеску К.І. Острозького у боротьбу з татарами;

- розробити методичні рекомендації по застосуванню результатів досліджень на заходах з національно-патріотичного виховання.

Об'єктом дослідження є військово-політична діяльність Костянтина Івановича Острозького.

Предметом дослідження виступає участь князя та гетьмана Костянтина Івановича Острозького у військово-політичних процесах, що відбувались у Великому князівстві Литовському, у війнах з московитами і татарами.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період життя гетьмана Острозького – 1460-1530 рр.

Територіальні рамки дослідження охоплюють зону військово-політичної діяльності князя Острозького. В основному це землі Великого князівства Литовського у кінці XV – першій половині XVI ст.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що було систематизовано дані про військово-політичну діяльність Костянтина Івановича Острозького та підготовлено матеріали для використання їх на заходах з національно-патріотичного виховання.

Історіографію, джерела та методи дослідження розглянуто в Розділі 1.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали роботи можуть бути використані на заходах з національно-патріотичного виховання.

Апробація результатів дослідження. Аспекти досліджуваної теми були представлені у вигляді двох доповідей на конференціях та двох статтях у збірниках наукових праць.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (89 позицій). Повний обсяг магістерської становить 104 сторінку, з них 104 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Історіографія досліджуваної теми налічує значний обсяг літератури. Постать Костянтина Івановича Острозького легендарна одразу для чотирьох країн – України, Польщі, Литви та Білорусі. Він уславився як видатний полководець своїми перемогами над татарами, московитами та внутрішніми ворогами. Тому, звісно, інтерес до нього великий. Його здобутки та подвиги, особливо після Оршанської битви 1514 року, прославлялися ще сучасниками. Однак по-справжньому вивчення біографії та військово-політичної діяльності литовського гетьмана почалось вже у академічний період.

Всі історичні роботи з тематики нашого дослідження можна поділити на кілька періодів, протягом яких дещо змінювався погляд на К. Острозького: історіографія імперської доби; радянська історіографія; сучасна вітчизняна історіографія; зарубіжна історіографія.

Одним з перших до історичних подій, в яких активну участь брав рід Острозький, звернувся київський історик В. Антонович. В одній зі своїх робіт він окреслив події політичної та міждержавної боротьби у Великому князівстві Литовському, Руському та Жематійському у XV ст. (Антонович, 1878).

Біографія самого Костянтина Івановича стала темою окремої статті для історика Л. Романовського, який у 1878 р. видав статтю про князя в рамках збірки «Труды Третьего Археологического съезда в России» (Романовский, 1878). Інший дослідник – А. Ярушевич – зосередився на дослідженні діяльності князя в розрізі боротьби православної партії в Великому Князівстві проти засилля поляків та католиків (Ярушевич, 1897). Слід

зазначити, що подібна тема була близька багатьом історикам того часу, через певний ідеологічний контекст історичної науки в російській імперії. Частково торкається біографії князя А. Сапунов у свої дослідженнях, присвячених історії Вітебської землі (Сапунов, 1885).

Військово-політична діяльність князя Костянтина цікавила й інших російських імперських істориків, оскільки він виступав опонентом для помітних персон московщини, «збирачів ісконних земель», як її вважала російська історична наука – Івана III та Василя III. В своїх роботах М. Карамзін та С. Соловйов малюють масштабну картину протистояння Литви та москви за спадок Русі. Помітна увага приділяється військовим кампаніям та битвам, в яких брав участь герой нашого дослідження. Зі зрозумілих причин російські історики імперського періоду не викликали особливого інтересу до Оршанської битви. Дослідження цієї події в російській історіографії в основному зводиться до дуже коротких нарисів в рамках загальних праць з історії Росії або з її військової історії (Карамзин, 2007; Соловьев, 2001).

Трохи з інших позицій розглядає роль К. Острозького у всіх цих подіях видатний український історик М. Грушевський. Він вважає князя та взагалі рід Острозьких дуже важливим для історії українських земель. Військові перемоги та успіхи у політичній кар'єрі формували навколо роду своєрідну православну опозицію в Великому Князівстві (Грушевський, 1995).

Окремої згадки заслуговує нарис Рафаїла Зотава. Це була чи не перша спроба прив'язати Оршанський бій до певної місцевості. Автор скористався повідомленням Устюзького літопису про те, що Острозький, щоб обдурити ворога, який чекав на нього біля бродів, рушив своє військо за Дніпро «на 15 верст вище» (Зотов, 1839: 109-110). На думку автора, після переправи литовсько-польське військо рушило вниз по річці, щоб атакувати московські полки, які продовжували займати свої попередні позиції. Ця версія була скоригована князем М. Галіцин (Голицин, 1878: 105-106). Він вважав, що Чаляднін спочатку займав позицію на правому березі річки Крапивенки на

північ. Острозький, переправившись, опинився перед ворогом. Таким чином, бій відбувся на правому березі Крапивенки.

Російські дореволюційні історики, які писали про Оршанську битву, демонстрували схильність до некритичного сприйняття інформації з джерел. Цього, однак, не можна сказати про Я. Каспровського, якому належить нарис про боротьбу за Смоленськ між Москвою і Вільнюсом на початку XVI ст. (Кашпровский, 1899). Він рішуче критикував чисельність московського війська у 80 тисяч, яка звучала в польських джерелах. Каспровський звертає увагу на те, що лише частина війська після облоги Смоленська пішла вглиб ворожої території, і нею керували не найзнатніші воєводи. При цьому автор посилається на Розписні книги, але слід зазначити, що диспропорційного розпису розгромленого під Оршею війська не збереглося, тому чисельний і персональний склад його воєначальників є предметом дискусії. На думку російського історика, джерельна інформація про втрати московської сторони у розмірі 30-40 тисяч є перебільшеною. Він звернув увагу на реєстр полонених у Метриці й нарахував лише 180 осіб, що, на його думку, свідчить як про нечисельність московського війська, так і про незначні масштаби поразки. Я Каспровський показує суперечливість у цифрах щодо втрат ворога, які Сигізмунд згадує у своїх листах до різних адресатів. Найменшу цифру він знайшов у листі до Яна Ласького – 16 тисяч, але історик не уважно прочитав джерело. Власне, Сигізмунд казав, що лише на полі бою лежало понад 16 тисяч ворогів, а тіла вбитих були розкидані на 8 верст. Російський історик критикує оцінку переможцями своїх втрат у 500 убитих і невідому кількість поранених, вважаючи цю цифру заниженою. Він зауважує, що Острозький пішов відвойовувати Смоленськ не відразу після битви, а лише отримавши від чотиритисячний резерв.

Можна лише фантазувати про те, яка суперечка між польською та російською історіографією могла б розгорнутися, якби внаслідок революційних змін остання не втратила перспектив подальшого вивчення Оршанської битви.

В радянський період будь-які історичні дослідження носили надзвичайно сильне ідеологічне забарвлення. Всі діячі, які відносилися до «панівного класу» піддавалися жорсткій критиці з засад марксистсько-ленінської теорії. При цьому існувала в цей час і альтернативна історична наука – українська – з центром у Львові. Саме тут, у 1936 р., було видано відому працю І. Крип'якевича, присвячену історії українського війська. Історик приділяє велику увагу війську Костянтина Острозького та полководницьким здобуткам самого гетьмана (Крип'якевич, 1936).

Проте, і в цей час на підрадянській території виходили непогані джерелознавчі дослідження. Наприклад, Я. Дзира дослідив хронологію та особливості татаро-турецьких нападів на Україну, за хроніками Бельських і Стрийковського. Згадав він у своїй роботі і про боротьбу князів Острозьких з татарами (Дзира, 1971).

В дослідженні Оршанської битви радянські автори в основному повторювали повідомлення польських джерел про чисельність війська, а поразку московської сторони пояснювали конфліктом між вищими воєводами, спираючись на опис подій Устюзького літопису.

У 1991 р. Україна отримала незалежність і нарешті історична наука звільнилася від радянських штампів. Разом з тим виросла цікавість до української культури та минулого. У цьому контексті велику увагу отримав син Костянтина Івановича – Василь-Костянтин – помітний борець з полонізацією та захисник православ'я. За словами К. Уляновського: «Це підхопили всі автори православного спрямування, оскільки для них важливим був образ борця за православ'я проти унії та католицизму, а не «спокійний» образ визначного церковного мецената й молитвеника Костянтина Івановича, за якого ще не було такого жорсткого протистояння (забулося, що саме тому й не було, оскільки великий гетьман литовський силою свого авторитету й клопотань добивався підтвердження прав та привілеїв православної церкви, ліквідації обмежень у її функціонуванні тощо). Як не дивно, але історіографія пізнішого часу, «зачарована»

змальованим густими фарбами та розтиражованого в стародруках і полемічних творах образом Василя-Костянтина, продовжила лінію вивищення сина над батьком. Ця ситуація триває й донині. Якщо порахувати праці, присвячені Василю-Костянтину, що з'явилися за останні двадцять років, і порівняти їх хоча б кількісно з публікаціями про його батька, то щодо першого можна вказати більше сотні, а от стосовно другого – немає і десяти. Несправедливо? Так! Однак при цьому слід чітко усвідомлювати, чому так сталося: це не вирок історії, це лише присуд, а точніше, вподобання істориків. То ж саме історикам годиться й виправляти ситуацію та повертати образ визначної історичної особистості нашим сучасникам.» (Ульяновський, 2009: 4-5).

Вже згаданий К. Ульяновський, ще початку 1990-х рр. працював над дослідження історії життя Костянтина Івановича Острозького. Спочатку з'явилися окремі статті (Ульяновський, 1995). А вже у 2009 р. була опублікована по суті унікальна монографія, в якій, за словами самого автора «розповідається про життя – одного з найславетніших представників князівської династії Острозьких. Основна увага приділяється його участі у воєнних кампаніях, його підтримці Православної церкви, господарській та політичній діяльності.» (Ульяновський, 2009).

Цей почин підхопили й інші українські дослідники. М. Пашковець у кількох своїх статтях висвітлює життєвий шлях князя, його злети та падіння у військовій та політичній кар'єрі (Пашковець, 2014). На думку автора «Збройні протистояння із військами південного сусіда (татрами) були для Острозького звичним ділом. Він навіть розробив проти них спеціальну тактику ведення бою. Полонені татари були на службі у його війську і підтримували порядок у місті, причому в них це виходило якнайкраще. Адже мусульмани легко вирішували конфлікти між православними та католиками. Крім того, їхня віра забороняла їм вживати спиртне. Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Зі свідченнями сучасників-іновірців, він був «настільки

набожним у своїй грецькій секті, що русини вважали його святим». Завдяки сприянню князя Костянтина Івановича були значно зміцнені позиції православної церкви, фундовано чимало православних храмів та монастирів у Вільно, Новогрудку, Дубні, Острозі, Турові, Межиричах, Дермані та інших містах і селах. Особливо велику увагу він приділяв Києво-Печерському монастирю.» (Пашковець, 2012).

Про участь князя у боротьбі з татарськими рейдами згадує в своїй роботі О. Русина (Русина, 1998). Більш глибоко та докладно ця тема розкрита у статтях І. Тимківа, Д. Вирського та П. Кулаковського (Тимків, 2014; Вирський, 2008; Кулаковський, 2011; Кулаковський, 2013).

Помітним дослідником військово-політичної діяльності князя Костянтина Івановича є Б. Черкас (Черкас, 2001; Черкас, 2006; Черкас, 2009; Черкас, 2011; Черкас, 2013).

В сучасній українській історіографії помітним дослідником ранньомодерної історії України є доктор історичних наук, професор НаУКМА Наталя Яковенко. Її перу належить значна кількість робіт і з історії українського нобілітету. Найпомітнішою з них є монографія «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна». Ця масштабна робота присвячена «історії упривілейованого стану на теренах України у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської, формуванню з розмаїтих груп військовослужбового населення та князівської верхівки єдиного «шляхетського народу» та його розвитку протягом понад двох століть від входження руських земель до ВКЛ й аж до козацької революції 1648 року. Головним об'єктом авторської уваги є витоки та соціальна структура української знаті, її персональний і чисельний склад, правовий та майновий статус елітарних груп. Перше видання книжки, підготованої ще наприкінці 1980-х років, вийшло у світ 1993 року й одразу перетворилося на інтелектуальний бестселер, а відтак і на бібліографічний раритет, зокрема з огляду на те, що ця розвідка відкривала або й сама фактично створювала цілу предметну ділянку, відтоді активно та плідно

досліджувану вітчизняними і зарубіжними науковцями. Нове видання істотно переглянуто, насамперед у фактографічному і термінологічному аспектах, виправлено та доповнено. Найґрунтовнішого доопрацювання зазнали біографічні та генеалогічні дані, вміщені у численних таблицях і схемах.» (Яковенко, 2008: 3). Велику увагу в цій роботі приділено роду князів Острозьких.

У 2014 р. виповнилось 500 років визначній перемозі князя Костянтина Івановича Острозького у битві під Оршею. Цій події наукова спільнота України присвятила чимало публікацій. Зокрема, 20 вересня 2014 р. у Києві, в Центральному Будинку офіцерів ЗСУ відбулася науково-практична конференція «Битва під Оршею 1514 року – яскрава сторінка спільної боротьби проти московської агресії». Її результати були опубліковані в науково-популярному журналі «Військова історія». За словами його головного редактора С. Литвина: «Опираючись на літописні та історіографічні джерела, напрацювання сучасних дослідників і краєзнавців, зосереджуючи увагу на найменш вивчених і дискусійних питаннях проблеми конференція мала за мету: сприяти переосмисленню історичних процесів та подій тогочасної доби через призму існування українських земель у спілці з державами Східної та Центральної Європи; комплексно проаналізувати вітчизняні та зарубіжні наукові і краєзнавчі напрацювання що до битви під Оршею 1514 року; здійснити наукову реконструкцію перебігу битви; привернути увагу суспільства, державних чинників та наукової громадськості до ювілейної дати 500-річчя битви під Оршею та до проблем її дослідження; надати наукові висновки і практичні рекомендації щодо актуального для українського суспільства вибору шляху європейського розвитку та історичних паралелей щодо нинішнього спільного протистояння збройній агресії з боку Росії. В результаті роботи конференція дійшла наступних висновків: Битва під Оршею 1514 року об'єднаних литовських, руських та польських військ на чолі з князем Костянтином Острозьким проти московського війська є історичною подією українського, литовського

польського і білоруського народів, яка має стояти в ряду славних героїчних подвигів і вселяти почуття гордості та великої поваги до наших предків. Маючи за своїми плечима багато звитяжних перемог, Костянтин Острозький в Оршанській битві продемонстрував не лише власну хоробрість та непересічні організаційні здібності, зумівши підпорядкувати єдиній стратегічній меті різномірний військовий контингент, а й виявив добру обізнаність з найпередовішими досягненнями військового тактичного мистецтва.» (Литвин, 2014).

Окрім чисто історичного аспекту діяльність князя знайшла відображення і в дослідженнях педагогів-практиків в площині національно-патріотичного виховання. Наприклад, у статті В. Степанюк були висвітлені методичні поради щодо виховання в сучасній молоді любові до Батьківщини, поваги до свого минулого, на основі історичних подій навколо битви під Оршею 1514 року. (Степанюк, 2014).

В зарубіжній історіографії ім'я князя Острозького невід'ємно пов'язано з подіями Оршанської битви.

Найбільший внесок у дослідження Оршанської битви зробили польські вчені. Неперервність традиції вивчення цієї події спостерігається саме в польській історіографії, яка не зазнавала такого ідеологічного тиску, під яким перебувала історична наука в СРСР. Ґрунтовний нарис битви під Оршею належить відомому військовому історичному XIX ст. Констанцій Гурському (Górski, 1890). Низку питань, пов'язаних із цією подією, він розглянув уперше, спираючись на широке коло першоджерел. Серед іншого польський дослідник намагався детально відтворити розташування ворожих сил і перебіг битви. Згідно з його думкою, яка знайшла підтримку серед пізніших істориків, польський контингент займав праве крило, а посполитий рух Великого князівства Литовського стояв ліворуч (проте деякі його прапори стояли й праворуч у лінії фронту). Дослідник відзначає суперечливість джерельних свідчень про диспозицію литовсько-польського війська, а свій вибір пояснює власними думками щодо місця та перебігу битви.

Де саме відбулася битва, джерела не повідомляють. Критикуючи версію князя Миколи Голіцина, згідно з якою війська сходилися на правий берег Крапивенки, польський дослідник розмістив московське військо вздовж лівого берега цієї річки, обличчям до неї. Острозьке військо, відповідно, повернуло фронт на схід, а лівий фланг уперлося в Дніпро. К. Гурський не наводить переконливих аргументів на користь такого вибору місця битви, такого не вигідного для московських намісників. Виходячи з такого варіанту локалізації, він вважає, що спроба московських військ вийти в тил ворога, про яку багато джерел говорять, відбулася саме в районі правого флангу позицій Острозького, оскільки лівий був надійно прикритий Дніпром.

Автор досить скептично оцінює можливість підступної втечі, яка нібито була здійснена посполитим рушенням, щоб заманити ворога під вогонь артилерії та піхоти із засідки. Щоправда, він використовує не першоджерело інформації про цей епізод – відомий трактат Сигізмунда Герберштейна, а використовує перекази інших авторів. Автор намагається критично оцінити відомості джерел про чисельність війська, яке брало участь у битві, але не знаходить цифр у 30-35 тисяч. (для острозького війська) та 80 тис (для московського війська) завищено (Górski, 1890: 419). К. Гурський намагався визначити кількісне співвідношення різних контингентів у литовсько-польській армії. Виходячи з його загального розміру 35 тис. та повідомлення Матея Стрийковського про те, що об'єднаний рух Великого князівства Литовського становив 16 тис., дослідник визначив кількість польської кінноти приблизно такою ж, піхоти – 2 тис. (Strykowski, 1846: 379). Ці підрахунки були запозичені пізнішими дослідниками, лише трохи скоригувавши їх, і закріпилися в польській історіографії.

Оцінюючи результати бою, К. Гурський наводить інформацію про втрати московської сторони в 40 тис. перебільшений. Основними причинами поразки московського війська він вважає незгоду між його воєначальниками

та вищі бойові якості й кращу організацію хоругв литовсько-польського війська (Górski, 1890: 90-92).

Наступний крок у вивченні битви зробив Тадей Корзан. Битві під Оршею був присвячений короткий нарис у його тритомній праці «Історія польської армії та війн» (Korzon, 1923). На відміну від К. Гурський, Т. Корзан поставив поляків на лівому крилі, посполите рушення Великого князівства Литовського – на правому. Описуючи хід битви, автор уникає розгляду деталей: не повідомляє, з якого боку ворог намагався обійти позиції острозького війська і на якому фланзі була влаштована артилерійська засідка. Також Т. Корзан не зупиняється на проблемі локалізації бою. Однак він ставить під сумнів розповідь деяких джерел про те, що московські воєводи, впевнені у своїй чисельній перевазі, навмисне не перешкоджали переправі війська Острозького через Дніпро, щоб остаточно знищити його на лівому березі ріки.

У 1937 р. за редакцією Атона Ласковського вийшов друком шостий том «Воєнної енциклопедії», у якому містилася стаття про битву під Оршею 1514 р. Чи не найсуттєвішим нововведенням у порівнянні з працею К. Гурського була інша локалізація битва: за даними А. Ласковського, відбулася в вигині Дніпра за 4-5 км на північний схід від Орші (Laskowski, 1937). Формат енциклопедичної статті, звісно, не залишав місця для аргументації та посилань. Мабуть, до такого висновку автора наштовхнула відома картина невідомого художника «Битва під Оршею», на якій були зображені деякі особливості місцевості. Принаймні текст статті вказує на те, що її використовував як джерело А. Ласковський. За його словами, військо Острозького переправлялося через Дніпро там же, під час походу 1508 року, в районі сучасного села Пашина. Крім того, А. Ласковський підтримував думку Т. Корзана про те, що поляки займали лівий фланг, а контингент Великого князівства Литовського – правий; московські війська здійснили обхідний маневр лівим флангом, а не правим, як у К. Гурського. На

крайньому правому крилі на невеликій галявині була розташована артилерійсько-піхотна засідка.

Стаття військового історика Станіслава Гербста та мистецтвознавця Міхала Валіцького, 1949 р. стала важливим етапом у вивченні Оршанської битви (Herbst, Walicki 1949). У даній роботі розглянуто картину «Битва під Оршею» як історичне джерело та як пам'ятку образотворчого мистецтва. За словами авторів, художник сам був свідком подій і влучно передав деякі деталі, серед іншого природу місцевості. Таким чином, С. Гербст підтримував версію А. Ласковського про локалізацію бою., виходячи з цієї недоведеної гіпотези, тоді як сам Ласковський, швидше за все, просто знайшов місце на топографічній карті, яке б за основними орієнтирами відповідало тому, що зображено на картині. Запропонована версія утвердилася в польській історіографічній традиції і не підлягала перегляду, але думка К. Гурського про місце бою було відхилено (Herbst, Walicki 1949: 47-48). Крім того, робота С. Гербста і М. Валіцького сприяла утвердженню погляду на картину як на цінне джерело, що вірно передає історичні реалії, хоча самі автори помічали, що в ній є певні невідповідності.

Щодо розташування військ і ходу битви С. Гербст запропонував власну версію. Він погодився з Т. Корзаном та А. Ласковським й організував розміщення литовського та польського контингентів на полі бою, але розташував артилерійську та піхотну засідку не на правому крилі, а в центрі позицій, на краю Пашинського яру. Нововведенням для польської історичної школи була також думка автора про чисельність війська. С. Гербст слідом за Євгеном Каспровським відкидає повідомлення джерел про 80-тисячну московську армію як неправдоподібну, заявляючи, що ця чисельність приблизно відповідала мобілізаційному потенціалу всієї держави, а на полі під Оршею перебувала лише частина її сил. Оцінюючи чисельність литовсько-польського війська, С. Гербст також був оригінальним і віддав перевагу повідомленню М. Стрийковського, який називає цифру 25 тисяч. Оскільки за словами того ж Стрийковського, 16 тис був посполите рушення,

чисельність польських найманців оцінювалася в 7 тис. і щонайменше 5 рот добровольців (Herbst, Walicki 1949: 36).

Отже, питання розташування сторін і перебігу битви найкраще розроблені в польській історіографії. Однак це не призвело до консенсусу щодо певних деталей, головним чином через суперечливі джерела.

Щодо чисельності та втрат, то перевага надавалася максимальним чисельностям, хоча голос прихильників їх скорочення був досить гучним. Автори, які відкидали версію про чисельність московського війська у 80 тис. та її втрата 40 тис. як малоімовірні, не називали альтернативних номерів, крім І. Грав. Локалізація бою запропонована А. Ласковського, став незаперечним і не переглядався.

Після падіння радянського режиму, багато істориків почали звертатися до прикладів минулого у пошуках власної ідентичності. Зокрема, велику увагу в дослідженні біографії Костянтина Івановича Острозького приділяють білоруські історики (Сагановіч, 2008). Під час хвилі національного відродження в Білорусі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. ХХ ст. битва під Оршею набула слави і символічного значення. Проте це, на жаль, не призвело до нових здобутків у її наукових дослідженнях. Нариси, що з'являлися в періодичних виданнях, ставши згодом основою енциклопедичних статей, не дали нових результатів (Грыцкевіч, Трусаў, 1990; Граля, 1992; Амбражевич, 2003, Гарматны, 2008). Така ситуація була зумовлена не в останню чергу тим, що військова історія Середньовіччя та Нового часу в Білорусі відсутня як наукова школа. Для творів Анатолія Грыцкевича, який став головним знавцем Оршанської битви в Білорусі, характерне повторення легендарних відомостей про чисельність війська та ігнорування альтернативних поглядів (С. Гербст, І. Граля). При цьому автор більше схиляється до використання праць С. Солойова і М. Карамзіна, а не фахівців з військової історії. А. Грыцкевич частіше посилається на вторинні та пізніші джерела (хроніки М. Стрийковського та М. Бельського), а не на

свідчення сучасників (Якуб Пізо, Станіслав Гурський, Людвіг Децій) (Грышкевіч, Трусаў, 1990).

Зникнення ідеологічних перешкод із розпадом СРСР дозволило російським ученим звернутися до теми Оршанської битви. Її проблематикою займається петербурзький військовий історик Олексій Лобін, праці якого заслуговують на особливу увагу. Це пов'язано в першу чергу з тим, що вони мають високий ступінь новизни. Дослідження автора щодо різних аспектів Оршанської битви, як і всієї війни 1512-1522 рр., стало підсумком авторського дослідження (Лобін, 2011). За словами А. Лобіна, битва відбулася приблизно там, де її поставив В. Темушов. Проте, за версією російського дослідника, він займав більшу площу, а фронт армій мав довжину близько 6 км. Засідку з піхоти і артилерії А. Лобін ставить у тому ж лісі, але вона «опинилася» не на крайньому правому фланзі, а в центрі позицій литовсько-польської армії. Шкода, що в такій ґрунтовній праці про Оршанську битву відсутнє не лише обговорення проблеми її локалізації, а й навіть детальна аргументація на користь власної версії. Мабуть, автор припускав, що для битви такої чисельності армій необхідний відповідний простір. У своїх працях він слушно зауважує, що питанням «військової логістики» інші історики приділяють мало уваги. Російський історик пропонує досить оригінальну версію переправи війська Острозьких через Дніпро. За його словами, спочатку вона була розташована на правому березі річки навпроти сучасного села Пашина, а таємна переправа була зроблена нижче по річці, під самою Оршею.

Таким чином бачимо, що науковий інтерес до військово-політичної діяльності князя Костянтина Івановича Острозького прослідковується в історіографії від самого моменту зародження академічної історії на вітчизняних теренах. Не можна сказати, що кількість тематичних праць дуже велика, однак вона стала гарною базою для нашого дослідження.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Різні за складом і структурою документи доносять до нас скупі відомості про військово-політичну діяльність князя Костянтина Острозького. Але й цей пласт збережених джерел досі не досліджено належним чином. Необхідний пошук нових джерел, які раніше не привертали увагу дослідників. Складність у дослідженні полягає ще й у тому, що написані вони різними мовами: хроніки та листи – латинською та польською, повідомлення – німецькою та італійською, «реєстри» та «листи» – старобілоруською та латинською тощо.

У цій роботі ми спробували проаналізувати більшість відомих нам історичних джерел з життя та діяльності князя Острозького. Значний пласт документів стосується найяскравішої події в житті видатного полководця – Оршанську битву.

Головним джерелом щодо військових приготувань ВКЛ є акти Литовської Метрики. За формою та змістом вони різноманітні та містять уривчасті відомості про війну 1512-1522 років. У тому числі постанови і рішення сеймів, найм та відправлення жовнірів, попередні списки та реєстри військ тощо. буд. Особливу цінність становлять звані «мобілізаційні документи» – акти 1514 р. у складі неопублікованої 7-ї книги записів Литовської Метрики (книга-копія кінця XVI ст.). У ній також містяться книги посольств 1506-1530 рр., «Реєстри московських в'язнів» 1520, 1525, 1538 рр. Матеріали книги охоплюють цікавий для нас період з вересня 1511 по квітень 1514 рр., але найцінніші нам документи «про оборону земської», такі, як «Обмова з пани радами», «Окружна грамота» і списки найманців, датовані квітнем–травнем 1514 р. Істориками ці документи майже не використовувалися, хоча окремі виписки з цієї книги публікувалися як у виданнях Археографічної комісії та Міністерства Юстиції (Акты, относящиеся к истории Западной России, 1848).

Цікаві також деякі документи з книг Литовської Метрики №№ 8, 9, 10, опубліковані литовськими археографами в 1995–2004 рр. (*Lietuvos metrika*, 1995).

Декілька збереглися у Відділі рукописів РНБ актів з Радзивіллівського архіву, що належать до цієї теми, ввів у науковий обіг М. Кром (Кром, 2002). Зокрема, слід зазначити реєстри за червень–липень 1514 р. Зіставлення їх із записами книг Литовської Метрики дозволяє встановити темпи зборів народного ополчення («посполитого рушення»), що прямує під Оршу в 1514 р.

Наступну групу джерел по війні 1512-1522 рр. становлять дипломатичні папери), секретарем королеви Бони. У період роботи у коронного віце-канцлера Петра Томицького, Перемишльського єпископа, Станіслав Гурський переписав велику кількість листів і паперів, що охоплюють періоди правління Сигізмунда I Старого і Сигізмунда II Августа. та публіцистичними творами.

Гігантська робота зі збору документів проводилася ним у два етапи – спочатку безсистемно збиралися та копіювалися матеріали канцелярії та сучасної публіцистики, а потім масив документації було систематизовано та поділено у хронологічному порядку на томи. У результаті колекція становила 29 томів. Зборам документів кожного тому передував ґрунтовний опис зовнішньополітичних подій за той чи інший рік.

Нині відомо понад 4000 документів «*Acta Tomiciana*», які зберігаються у Варшавській національній бібліотеці, у Курницькій бібліотеці, у Польській Академії наук та у бібліотеці Чарториських. З середини XIX ст. стараннями польських дослідників видано 18 томів. Перші тринадцять томів побачили світ у Познані (тт. I–VIII у 1852–1860; тт. IX–XIII у 1876–1915). Публікацію «Томіціанських актів» було продовжено лише після Другої Світової війни (тт. XIV–XVII у 1952–1966 рр.), останній, вісімнадцятий, тому виданий науковими співробітниками Курницької бібліотеки у 1999 р.

На жаль, «Томіціанські акти» недостатньо залучалися дослідниками. листування провідних європейських держав (імператора Священної Римської Імперії Німецької нації, магістра Тевтонського ордена, угорського короля, папи Римського та ін), так і питання внутрішньополітичного устрою пов'язаних унією держав, їх кампанії 1514 р. присвячений третій том, що містить велику кількість документів, написаних в основному латиною (*Acta Tomiciana*, 1857).

При дослідженні політичних подій зазначеного періоду не можна залишити без уваги папери *Ordens-Briefarchiv* за 1512-1519 рр. так званого Кенігсберзького таємного архіву (Секретного державного архіву пруської культурної спадщини). Частина документів, що належать до Росії, була опублікована в 1848 р. Але публікацію актів було зроблено А. Тургенєвим вибірково, осторонь залишилися найцікавіші звіти комтурів Мемеля і Динабурга та донесення агента у Пскові У. Рігенсберга (вересень 1514 р.) – одні з найперших звісток про битву під Оршею.

Необхідно відзначити також збірку договорів та угод з європейськими державами, укладеними ВКЛ та Польщею при Сигізмунді I Старому (*Danilowicz*, 1862).

До дипломатичних документів примикають «щоденники» венеціанського історика, сенатора Маріно Сануто Молодшого (1466–1536). З початку 1496 до вересня 1533 р. день у день він вів записи про події європейської політики на підставі венеціанських дипломатичних документів. Про події під Оршею розповідається у 19-му томі.

Про війну з «московитами» у 1512-1522 рр. Та діяльність князя Костянтина Івановича розповіли майже всі польські хроністи XVI ст., Серед яких особливо слід виділити хроніки Б. Ваповського (*Chronicorum Bemardi Varovii*), М. Бельського (*Bielski*, 1856), М. Стрийковського (Стрийковський, 2011) та ін. Тільки в 1514-1515 рр. у Кракові було видано понад два десятки панегіричних творів, які прославляли Оршанську перемогу над московитами.

Мотиви оршанського тріумфу в ягеллонській пропаганді розглянуто у працях польських та литовських істориків.

Зазначені джерела відрізняються один від одного ступенем достовірності.

Російські посольські справи - дипломатичні переговори першої третини XVI ст. з Орденом, Імперією, Кримом і ВКЛ – включають кілька важливих відомостей про політичні рішення і переможні битви під час війни 1512–1522 рр., проте поразка московських військ на Оршанському полі обходять мовчанням (Сборник Императорского Русского исторического общества, 1882).

Російські літописи, у своїй, містять у край мізерну інформацію про бойові дії. Власне, до російського наративу можна застосувати таку саму характеристику, що й до польсько-литовського — суперечливість та тенденційність відомостей можна виявити майже у всіх літописах. Ми не будемо тут торкатися огляду всіх оповідальних джерел, а зупинимося лише на деяких.

Офіційне літописання представлено Уваровським (склепіння 1518 р.), Софійським II, Йосафівським, Воскресенським, Никоновським, Львівським літописами (зводи 1520–1533 рр.). А. Челядіна), і про перебіг самої битви, причому ряд деталей знаходить підтвердження в інших джерелах, як то: артилерійська засідка литовців, наявність у війську противника «жовнирів з пищальми», загибель кн.

Серед пам'яток периферійного літопису слід відзначити новгородські літописи, що сягають склепіння 1539 р., а також псковські літописи. них слід зазначити відомості про набір на війну вогнепальної піхоти (пищальників), а також про поразку раті, співзвучною зі «Словом про похід Ігорів» і «Задонщиною».

Для вивчення військових кампаній Василя III особливу цінність має Устюзьке літописне склепіння, складене близько 1516 р. Історики не раз помічали, що деякі розповіді, наприклад, про взяття Смоленська та

Оршанської битви, а також про похід на Рославль псковського намісника Сабурова, були записані в ньому, швидше за все, зі слів очевидців.

З усіх наявних у розпорядженні дослідника вітчизняних джерел найдостовірнішими даними мають розрядні книги (Разрядная книга, 1966). Але щодо розрядних книжок ще О. А. Зімінім помічено: «російські дані (перш за все розрядні книги) відрізняються точністю, але дають не загальну чисельність військ, а склад військ того чи іншого походу ... ». У цьому слід зазначити, що у розрядах першу половину XVI в. надто рідко зустрічаються і чисельні дані щодо складу армії. Найчастіше перераховуються лише воєводи. Жодних розрядних розписів, подібних до «кошторису» збройних сил Московської держави 1651 року, за XVI в. є розрядом 7020 (1511/1512) р., а похід на Литву 1520 р. В. Д. Годунова помилково вміщено під 1519 р. і т.д.

У 1958 році було опубліковано два джерела: опис бою Станіслава Гурського (переклад польською) та Станіслава Сарницького. Вони з'явилися в 4-му томі «Wypisów źródłowych do historii polskiej sztuki wojennej», виданому військово-історичною комісією Міністерства оборони. Автором тому є відомий фахівець Здзіслав Сперальський. Тексти джерел супроводжувалися авторським описом битви, який через сім років майже без змін було передруковано в загальній колективній праці Інституту військової історії (Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, 1958). Оцінюючи силу двох армій, автор звернувся до традиційних цифр – 35 і 80 тис., а також реконструював диспозицію литовсько-польської армії, поставивши поляків на праве крило, а зліва кіннота Великого князівства Литовського. Водночас виникла необхідність пояснити, яким чином польські хоругви під проводом Войцеха Самполінського, що стояли праворуч, брали участь у відбитті наступу ворога на ліве крило війська Острозького. Була висунута досить дивна версія: Самполинський пройшов по фронту між своєю і ворожою дивізіями з правого флангу на лівий і вдарив по московському полку правої руки, та ще не встигнувши досягти позицій ворога. Чому гетьман не використав для цього війська свого лівого флангу, що було б набагато легше?

На думку З. Сперальського, важка кіннота під час руху могла набрати ще більшої сили удару, з якою обрушувалася на ворога. Важко сказати, чому автор відкинув повідомлення тих джерел, згідно з якими польський контингент займав ліве крило, що набагато краще пояснює удар Самполінського по ключці правої руки. Слід також відзначити очевидну помилку, запозичену, мабуть, у С. Сарницького: автор стверджує, що на полі бою був присутній сам великий князь Василь III (*Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, 1958: 303). Опис битви З. Сперальського загалом повторив інший відомий історик Марек Плявчинський, автор найдокладнішої її реконструкції в польській історіографії. Цінність його роботи полягає в намаганні врахувати розміри ділянки, де відбулося зіткнення, в т.ч. окремі його епізоди. Хоча поле битви було відносно невеликим і обмеженим природними перешкодами, автор вважає можливою участь у битві тридцятитисячного війська з литовсько-польського боку та невідомої, але точно більшої чисельності московських сил. Всупереч своїй попередній думці, М. Плявчинський не лише допускає участь гусар у битві, а й відводить їй визначну роль. Він навіть називає пропорційну кількість кінноти цього типу в польському контингенті – 40%, але не дає обґрунтування таких підрахунків. Марек Плявчинський пропонує деякі новації у реконструкції перебігу битви, але його аргументи не завжди звучать переконливо. Зокрема, це стосується думки автора про те, що під час бою частина піхоти була перекинута з центру на правий фланг і потрапила в засідку. Фактори перемоги М. Плявчинський згадує найкращу злагодженість дій, найкращу зброю, відвагу великокнязівських вояків і дисциплінованість поляків. Втрати московської сторони на суму 40 тис. він вважає це перебільшенням.

Хід самої битви освітлений у багатьох джерелах, завдяки чому можна точно локалізувати місце битви за низкою топографічних вказівок (лівий берег Дніпра, від Пашинського яру, р. Крапівна та ін.). Проте археологічні дослідження, що почалися ще з 1883 р. з ініціативи директора Артилерійського музею, відомого археолога генерала М.М. Бранденбурга ні

до чого не привели – на місці бою не вдалося знайти якихось суттєвих артефактів.

Ще дуже цікавим джерелом до нашого дослідження стала картина «Битва під Оршею» (Битва під Оршею, 2023). У галереї Національного музею у Варшаві виставлена батальна картина, написана олією на дошці, розміром 162 x 232 см, дещо потемніла зверху та з боків, але загалом, хорошій безпеці, без особливих пошкоджень та втрат. Вона зображує битву за Оршею, в Білорусії, на берегах Дніпра, що відбулася 8 вересня 1514 між сполученими польсько-литовськими силами і військом великого князя московського Василя III.

Історія картини погано відома. З'явилася вона у другій половині XIX століття музеї Сілезьких Стародавностей у Бреслау, де звернула він увагу німецьких істориків мистецтва А. Шульца і Й. Царо, які правильно визначили тему зображення і приписали картину художнику Юргену Breau Молодшому, розум. в 1547 р., автору полотна «Битва при Замі», що знаходиться в Старій Пінакотеці в Мюнхені.

Саме сприйняття і розуміння сенсу картини є досить важким завданням. На перший погляд вона складається з хаотично перемішаних мас людей та коней. Звичайний, поверховий погляд на твір мало що дає. Тільки після терплячого, систематичного, тривалого огляду можна відкрити задуманий порядок композиції. У ній був застосований спосіб одночасного уявлення рознесених за часом подій, спосіб званий – особливо щодо середньовічного живопису – континуаційна (та що продовжується) манера. Сам Князь Острозький Показаний на картині три рази.

Ключові моменти битви, а також і головні її герої показані, і кілька разів, у різних місцях дошки, гладко і логічно, без будь-яких умовних поділів. Картина оглядається (зчитується) справа наліво, частинами зверху вниз, у кількох епізодах також знизу нагору, хоча з розвитком битви і збільшення безладу сутички ці умови правильного огляду змінюються і навіть змішуються. У кожному випадку місце огляду цієї битви знаходиться

високо в повітрі, звідси перспективне зменшення фігур та предметів до верху картини, особливо у напрямку лівого верхнього кута.

Битва побачена ніби з повітряної кулі, випущеної із зайнятої польсько-литовськими силами території. Бялостоцький влучно зазначив, що композиція ґрунтується на правилах суб'єктивної чи емпіричної перспективи, що застосовувалася у північному живописі, переважно мініатюристами XV століття (Bialostocki, 1955). На противагу перспективі італійського кваттроченто, що досягається накресленням абстрактних геометричних ліній, емпірична перспектива відтворювала форми як би відбитими у скляній кулі, даючи викривлення простору та проводячи рух по дузі. Оскільки наше око сприймає світ таким способом, що саме є кулею, за натуральністю емпірична перспектива перевершує італійську.

Низ зображення обмежений річкою Дніпро, видимою з північного заходу. Річка тече на південь або вздовж правого краю картини у правий верхній кут. Верхній край картини означає південь, як на картах мальованих у XIV-XV століттях і раніше. Таке розташування сторін світла може свідчити, що автору «Орші» не чужі були принципи традиційної картографії. Водночас вигин Дніпра, відповідаючи письмовим свідченням та збігаючись із існуючими досі топографічними реаліями, обмежує все поле битви. Це поле, розділене довгим ярмом, піщане і поросле рідким ялинником; скрізь видно кольори ранньої осені.

Як згадувалося, глядача картини найбільше приголомшують величезні скупчення вояків, що воюють. Справді, можна нарахувати тисячі фігур людей та коней. Але у зображенні загонів польсько-литовської сторони відкривається несподіваний прийом компонування, свого роду чисельний модуль: групи, які зазвичай з семи постатей чи з кратних числу сім (14, 28), причому рахуються лише ті, хто має обличчя; так само й інші перерахування симетрично повторюються. Напевно, це не випадковість. Можливо, тут дався взнаки ренесансний культ чисел або прихована магія цифр. Не виключено,

проте, застосовуючи цей модуль, художник хотів знайти гармонію і охопити обмежений обсяг дошки, де мав розмістити дії величезних армій.

Характерну структуру картини відкриває її систематичний аналіз у своєрідній дезінтеграції, поділі на сцени. Всю композицію можна поділити на чотири частини та 47 сцен. Очевидно, що це довільна дія, заснована лише на припущенні, що подібний поділ міг на увазі художником. Слід також сказати, що у деяких випадках виділення «сцен» служило лише наближенню певних мотивів, важливих як композиційно, і за змістом.

Крім того, у нашому дослідженні застосовано комплекс методів наукового дослідження, як загальнонаукових, так і спеціальних історичних. До загальнонаукових методів, використаних у рамках цього дослідження, варто віднести загальні логічні прийоми (аналіз та синтез, індукція та дедукція, класифікація та типологія), а також системний метод, що передбачає вивчення об'єктів як систем з метою розкриття їхньої сутнісної природи, а також принципів функціонування та розвитку. До застосованих у цьому дослідженні спеціальних історичних методів, варто віднести класичні та неklasичні методи історичного дослідження. До переліку класичних методів історичного дослідження входять історико-типологічний метод, історико-системний метод, історико-правовий метод та історико-порівняльний метод. У дослідженні застосовані також неklasичні історичні методи: контент-аналіз, дискурс-аналіз, лінгвістичний, та семіотичні методи.

Зіставлення та аналіз усіх зазначених джерел між собою та використання наукових методів дозволяють по-новому висвітлити низку питань, пов'язаних з військово-політичною діяльністю Костянтина Івановича Острозького.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНА К.І. ОСТРОЗЬКОГО

2.1. Походження К.І. Острозького та початок його військово-політичної кар'єри

Згідно з давніми церковними книгами Києва, рід Острозьких походить від князів Туровських. Як відомо, Турово-Пінські князі походили від Святополка Ізяславича – правнука Володимира. Онуком Святополка був князь Юрій Ярославич, а онуком останнього – пінський князь Володимир, якого можна вважати засновником роду Острозьких. Його син Юрій (Георгій) уже був відомим літописцем. Онук останнього пінського князя – Данило (чи Юрій?) Дмитров (Антонович, 1878: 51) з 1386 р. вже володів Острогом, невеликим волинським містечком на річці Вілії, притоці Гарині (нині це районне місто Рівненської області в Україні). Славу йому принесла боротьба з польським королем Казимиром за підпорядкування Волині й Галичини. Разом із перемишльським старостою Дашком вони підняли повстання в Галицькій землі, вигнали польську залoгу і виступили на Краківську, Сандомирську та Люблінську землі.

З чотирьох Данилових синів двоє загинули у 1399 р. на Ворсклі, третій постригся в ченці, і лише четвертий – Федір – залишився на батьківській землі в Острозі. Його права на володіння цим містом і повітом за умови служіння королю були підтверджені привілеєм Ягайла 1390 р. і Ядвіги 1393 р. Воїн душею, Федір проявив себе насамперед у військово-політичних справах: був з волинянами під Грюнвальдом, у 1422 р. разом з Сигізмундом Карибутовичем ходив допомагати чехам у боротьбі з німецьким імператором, потім знову допомагав гуситам і шукав тісні контакти з чехами. Не боячись гніву Вітовта, Федір Данилович заступився за православного князя Свидригайла, який потрапив у немилість монарха, а в 1420 р. навіть

звільнив його з в'язниці Кременецького замку і вимагав від Вітовта віддати Свидригайлу землі. Це не зіпсувало добрих стосунків із великим князем. У 1427 р. Вітовт також видав Федору Даниловичу привілей на його колишні володіння та особисто відвідав його в Острозі.

Коли помер великий князь Вітовт і в державі розпочалася внутрішня війна, Федір Острозький усе ще вірно підтримував Свидригайла і в 1432 р. за його дорученням очистив від поляків все Поділля й заволодів Волинню. Навіть кинутий Свидригайлом до в'язниці як неблагонадійний, Острозький утік із полону і знову став на бік Свидригайла. На зламі століть непокірний князь пішов у Печерський монастир. Там завзятий борець проти польських впливів старанно служив Богові аж до кінця своїх днів у 1435 р. Його сини Андрій і Дашко померли зовсім молодими і бездітними. Острог залишився третьому синові – Василю.

Як і його дід і батько, князь Василь Федорович брав активну участь у політичному житті держави. Свого часу був намісником туровським, входив до групи князів і бояр, які виступали за відокремлення Великого князівства Литовського від Польщі, у 1430-х роках також твердо виступав на боці Свидригайла, воював проти Сигізмунда Кейстутавича, за що був ув'язнений і перебував там аж до смерті Сигізмунда. У 1446 р. він наполягав, щоб новий великий князь Казимир Ягайлович не приймав польської корони, а коли той все ж став польським королем, Острозький зажадав відокремити від Польщі Волинь і Поділля. Після смерті Василя Федоровича залишилось два сини й дві дочки, з яких наймолодший, Іван, володів Острогом.

Від предків князь Іван Острозький успадкував їх найкращі якості: він уславився військовими подвигами, визначався стійкістю, відданістю старій вірі, патріотизмом. Найвідомішою стала його перемога над кримськими татарами в 1454 р. під Тербовлею, коли з татарського полону було врятовано 9 тис. осіб. Ймовірно, на честь тієї події дружина Івана Острозького княгиня Настасія Глинська збудувала в Коледижені монастир, але незабаром його спалили татари.

Від Глинської князь Іван Острозький мав п'ять дочок і двох синів – Михайла і Костянтина. Про дитинство Костянтина, народженого 1460 року, відомо небагато. У семирічному віці Кастусь втратив батьків, і виховувати князя довелося боярам і старшому братові. У 1486 році обидва брати поїхали до Вільнюса, до двору великого князя Казимира. Костянтин став придворним троцького воєводи Мартина Гаштовта – одного з найвпливовіших людей держави. Через два роки молоді Острозькі опинилися в Острозі, де деякий час займалися фінансами та господарюванням, а з 1489 року – знову були у Вільні, супроводжуючи Казимира Ягайловича під час його подорожей.

Успадковане багатство, широкі родинні зв'язки і, звісно, особисті здібності братів Острозьких сприяли їх швидкому підйому по державній службі. Вони були пов'язані з першими особами князівства – Гаштовтами, Радзивілами, Сапегами, Гальшанськими, Глинськими, Сангушками та багатьма іншими могутніми родинами. Особливо добрі стосунки у Костянтина Острозького були з маршалком Волинської землі Петром Білим, який згодом став найвищим гетьманом (головним начальником війська у Великому князівстві Литовському).

Справжня військова служба Костянтина Івановича почалася за Казимира Ягайловича з участі в боротьбі з татарськими набігами. Молодий Острозький одразу вирізнявся з ряду інших князів. Син Казимирова Ян Альбрехт, який очолював кілька антитатарських акцій, добре відгукувався про Костянтина Івановича і дякував йому за допомогу. Найкраще проявив себе Острозький у 1491 році, коли кіннота Великого князівства на чолі з Симоном Гальшанським наздогнала татар під Ізяславом і розбила їх там. Старші князі, загартовані на полі бою, вихваляли його здібності і пророкували йому військову славу. І все більше говорили про війну: країна переживала часи відносного миру.

Протягом усього XV ст. Велике князівство Литовське страждало від внутрішніх релігійних розбратів. Її початок поклала унія з Польщею і пов'язані з нею привілеї 1387 і 1413 рр., які давали католикам особисті,

майнові й політичні переваги над православними. Цей удар по попередній угоді неухильно розколов суспільство. Антагонізм латинського (католицького) і грецького (православного) наче хвороба поширювався по всій великій країні.

Православ'я залишалося чисельно більшим, але поступалося католицизму за діяльністю і культурою. Воно лише відстоювало внутрішню чистоту свого життя, намагалося зберегти порядок старих традицій. Натомість католицизм набирив сили, і як привілейована релігія став зразком для наслідування вищими класами.

Лінія міжконфесійної боротьби проходила через двір великого князя, чиє становище надавало їй напруги і багато чого визначало. Якщо за Вітовта православні князі мусили стримувати свій протест (як би їх не обурювала войовничість католиків), то відразу після його смерті вони об'єдналися й обрали Свидригайла Ольгердовича – справжнього ненависника всього католицького і польського. Дійшло до війни з Польщею, а через два роки католики за допомогою поляків зробили великим князем зятятого прибічника поляків Сигізмунда Кейстутавича, а Свидригайло очолив збройну боротьбу опозиції. І хоч Сигізмунд, шукаючи прихильності православних, 1432 р. з Ягайлом, а 1434 р. самостійно видав привілей про надання православним князям і боярам тих самих прав, які мали католики, але все ж через свою пропольську політику став жертвою змови і був убитий.

Новий монарх Казимир Ягайлович був більш лояльним до православних. Спокійний і справедливий правитель, розумний політик, він тверезо оцінював ситуацію в країні й намагався не порушувати прав і звичаїв більшості своїх підданих. Але призначення Григорія Болгарина київським митрополитом у 1458 р. і пов'язана з цим пропаганда церковної унії знову зіпсувала стосунки між католиками та православними. У 1481 р. заборона Казимира Ягайловича будувати і ремонтувати православні храми у Вільнюсі та Вітебську зашкодила злагоді різноконфесійного населення. Саме через

деконсолідацію суспільства Велике князівство слабшало зсередини, водночас почало невпинно погіршуватися його зовнішнє становище.

За правління великого князя Казимира змінилися відносини князівства з Польщею. Унію фактично розірвало його обрання на віленський пост. Тепер обидві держави об'єднувала лише особа спільного монарха. Переговори про відновлення унії показали, що поляки хочуть повної інкорпорації Князівства, а послы останнього погоджуються лише на оборонний союз – із гарантованим збереженням політичної індивідуальності кожної країни. Яке може бути розуміння? Крім того, князівство вимагало від Польщі повернення втрачених ще до Казимира Ягайлавича земель Поділля і Волині. Вільнюс навіть Кракову погрожував зброєю! Напруга зростала і кожна мить могла перерости у війну. Дійшло до того, що варшавський намісник І. Подося приїхав у 1493 р. до Москви з пропозицією династичного шлюбу та військового союзу проти дітей Казимира Ягайловича.

Неспокійно було і на кордоні з Орденем. Він давно виявляв відкриту ворожість до Великого князівства, а от з Новгородом Великим уклав 10-річний мир.

З півдня, починаючи з 1474 року, на землі Князівства почали вторгатися кримські татари, об'єднані під владою Гіреїв. З 1473 по 1482 рік вони щорічно спустошували Поділля, Волинь, вторгалися на Білоруське Полісся. Найбільш руйнівним був похід 1482 р., коли за велінням великого князя московського Івана III орда Менглі-Гірея вторглася на Подніпров'я, захопила Київ і спалила його разом із замком. Татари нападали й грабували християнські церкви. Особливо постраждав Печерський монастир, у якому татари вбили черниць, пограбували начиння, скарби... А золоті речі із Софійського собору Менглі-Гірей подарував ініціатору походу – Івану III.

Проте найбільшу тривогу викликали події на східних кордонах Князівства, де Московська держава виявляла дедалі відвертішу ворожнечу. Великий московський князь Іван III (1462-1505) підкорив Рязань і Псков, потім завоював Великий Новгород і в 1485 році остаточно розгромив

останнього конкурента Москви – Тверське князівство. Молода централізована держава наблизилася до східних кордонів Великого князівства. Поріднившись з Палеологами – правителями колись могутньої Візантійської імперії, Іван III прийняв своїм державним гербом орла візантійських кесарів і назвав себе «государем всієї Русі». Сама нова назва постулювала напрямок подальшої експансії. Проте чимало перебіжчиків із Великого князівства Литовського могли підказати йому ідею «єдиної Русі» (принаймні переконати в її реальності).

Одним із перших у 1481 році до Москви, рятуючись від покарання, перебіг князь Федір Бельський, учасник недавнього замаху на Казимира Ягайловича. У 1483 році зрадив князь Іван Воратинський, у 1487 році – Іван Белявський, у 1489 році – Дмитро Воротинський, через кілька років – Федір Одоевський. Приймавши підданство московського володаря, зрадники зберегли за собою земельні наділи у Великому князівстві Литовському і практично включили їх до складу Московської держави. Вони завзято мстили колишній Батьківщині, здійснюючи безперервні набіги на її околиці.

Без оголошення відкритої війни в останнє десятиліття правління Казимира Ягайловича почалися справжні військові дії на східних рубежах Князівства. У 1486 році війська Івана III напали на Мценськ та Любуцьк, спалили їх, а жителів взяли в полон. Потім поїхали до Вязьми. У 1489 році вони знову спустошили Мценськ і Любуцьк, здійснили набіг на Торопець, а влітку – на Вітебщину. У 1491 р. набіги повторилися. Через рік стався наступ на Брянщину. Що стосується Вяземщини, то вона страждала чи не щороку.

Іван III зобов'язувався «зібрати» під свою владу всі східнослов'янські землі. Території України та Білорусі називали «отчиною і отчиною» великих князів московських. Вже в 1489 році Казимир Ягайлович претензії від Івана III стали відверто нахабними.

Московський монарх уважно стежив за подіями в князівстві і готувався до рішучих дій. Він знайшов підхід до хана кримських татар і, уклавши з ним мирну угоду 1474 р., назвавши Менглі-Гірея «братом і другом», направив

спустошити землі своїх сусідів. Після знаменитого виступу на Угрі (1480 р.) зникла навіть формальна залежність Москви від Золотої Орди. Війна між Московською державою і Великим князівством Литовським ставала постійною і з кожним роком наближалася.

Прогриміло відразу, як тільки Іван III дізнався про смерть Казимира Ягайловича. (Великий князь і король Казимир помер 7 липня 1492 р. у Городні, дорогою до Вільна). Московський посол, відправлений ще в травні 1492 р., почув про це дорогою і поспішив назад, навіть не відвідавши нового монарха великого князівства – Олександр. І в цей же час – ще влітку – рушили три великі армії від московського кордону на захід. Вони зайняли Мценськ, Любуцьк, Масальськ, Серпейськ, Вяземщину. Їх підтримала нова хвиля князів-ренегатів. Смоленський воєвода Юрій Глібович повернув кілька міст, але в 1493 році московські війська просунулися ще далі і захопили Вязьму, а князь Михайло Вяземський, який бився до останнього, потрапив у полон, де й загинув. Київщину та Чернігівщину спустошив друг Івана III – правитель Кримської Орди.

Великий князь Олександр аж ніяк не очікував розриву «вічного миру» з Москвою і не хотів цієї війни. Він відправляє послів до Івана III зі скаргами і пропозиціями припинити експансію. У 1494 р. віленські послы Петро Бела та Станіслав Гоштот не лише обговорювали умови мирної угоди з Москвою, а й урочисто просили для Олександра руки Іванової дочки Олени. Такий шлюб, вважалося, змінить на краще відносини між державами, стримає агресію Івана III.

Після заручин відразу було підписано мирову угоду. Велике князівство Литовське мусило поступитися Москві величезними територіями. Хоча Мценськ, Серпейськ і Бранськ поверталися, Вязьма дісталася Івану III, і його володіння тепер гострим клином врізалися в глиб князівства.

Проте у Вільнюсі такому миру раділи. Ряд учасників війни та переговорів отримали нагороди. Серед них був Костянтин Острозький з братом, нагородженим Олександром за особисті військові заслуги. Для

Острозького, досвідченого борця з татарами, бої з московським військом були першими.

У січні 1495 р. княгиня Олена залишила Москву і з великим оточенням князів виїхала до Вільнюса. По дорозі їх урочисто зустрічали гарматними пострілами Смоленськ, Вітебськ, Полоцьк, а в містечку Маркау (нині село Маладечанського району Білорусі) наречену зустрічали 60 наближених Олександра на чолі зі Станіславом Кішкою, Костянтином Острозьким та Василем Глинським. Вони подарували Олені розкішну, обтягнуту оксамитом карету запряжену 8 білими кіньми з позолоченою збруєю.

На жаль, династичний шлюб не приніс бажаного спокою. Хоча Іван III не вів відкритої війни проти свого зятя, він активізував Менглі-Гірея. Татарські набіги на Велике князівство Литовське знову стали щорічними: 1494, 1495, 1496, 1497, 1498 рр.... Вони діяли великими силами і, наприклад, у 1494 р. розгромили надіслані проти них війська Корони і Князівства. поблизу Вишнівця. Незабаром у боротьбу з небезпечним ворогом активно включився князь К. Острозький. А в 1496 році прийшло ще більше татар. Вони рвалися аж до Луцька, спалили Жидичинський монастир і змогли повернутися безкарно: кілька відділів К. Острозького, С. Гальшанського, В. Храптовича сховалися в стінах замку міста Рівного. Вороги намагалися вибити їх із замку або взяти в облогу. А щоб вийти живими з Рівного, князям довелося заплатити татарам величезний викуп.

Але того ж літа К. Острозький відплатив татарам. Цілих тричі вони пролітали над землями України. І всі тричі князь Костянтин переможно розганяв їхні війська – під Мозирем, під Полонним на річці Ах і під Очаковом, де спільний похід з князем Олександром розгромив війська Махмет-Гірея, а князь Острозький навіть на деякий час полонив самого хана.

Після цього старий гетьман Великого князівства Петро Бела, передчуваючи близьку смерть, порадив Олександрові Казимировичу віддати гетьманство Костянтину Острозькому. А у вересні 1497 р. К. Острозький отримав чин головного начальника військ держави – верховного гетьмана, а

через рік – посаду намісника брацлавського, звенигородського та вінницького. Такого звання і державної посади в 37 років ще ніхто не отримував.

Шлюб великого князя Олександра з донькою Івана мало вплинув на відносини між двома державами. На сході Князівства не було спокою. Відразу після підписання мирного договору Мценська волость постраждала від розбійницького нападу московських служилих людей. У 1496 році такий самий напад було здійснено на Тарапецьку волость.

Великий князь Олександр все ж не сподівався, що його «брат і тесть» так скоро розпочне нову війну. Тому й замків прикордонних не підготував як слід, і війська потрібного не набрав.

Проте протягом усього 1499 року Іван III активно займався дипломатичною підготовкою війни. Велися переговори з Данією, посли ходили в «італійські міста», повертаючись звідти з багатьма стрільцями, фортифікаційними майстрами.

Незабаром відбулося відкрите загострення протистояння з Великим князівством Литовським. На початку 1500 року Олександр був зраджений Симоном Бельським (братом і спадкоємцем Федора Бельського, учасника відомого замаху на короля і великого князя Казимира), і в квітні приїхав до Москви. Іван III офіційно повідомив Олександрю, що прийняв на службу князя Бельського. Потім на бік Москви перейшли Мценськ і Серпейськ. Стало відомо, що князі Стародубський і Новгород-Сіверський після таємних переговорів з Іваном III схилиються до зради. Мовляв, рятуючи правдиву віру. Насправді перебіжчики рятували не віру, а «життя», бо вже знали від московських шпигунів, що ось-ось почнеться нова війна.

Посильний з Вільнюса все-таки встиг з'явитися в столиці, повідомивши про хворобу княгині Олени. Тоді Олександр відправив до Івана III посла з протестом, що він набирає підданих Великого князівства Литовського. Іван III відхилив протест. Комісар, який мав офіційно оголосити про скасування

мирної угоди, виїхав з Москви до Вільнюса. Але ще раніше московські війська рушили на захід «зłodійським звичаєм».

Уже розпочавши війну, московський правитель дипломатично виправдовувався, скаржачись на те, що Олександр Казимирович змушує переходити в римську віру його дружину та білоруських православних князів. Олександр відповів, що у Великому князівстві Литовському є багато людей грецької віри, і кращих за зрадника Бельського, і ні він, ні його предки Ягайловичі ніколи силою не приводили їх до католицизму. І велика княгиня Олена, звичайно, зовсім не змушена міняти віру.

Стосовно розпочатої війни великий князь Олександр згадував, як багато разів посилав своїх послів до Москви для вирішення конфліктів дипломатичним шляхом, але Іван III виявляв до Великого князівства Литовського «велику неприязнь». Його люди почали чинити «великі кривди в землях і водах, і в крадіжках, і в розбоях, і в багатьох інших речах». Переконаючи московського монарха не проливати більше християнської крові, Олександр зазначив, що він ні в чому не винен перед Іваном III і вся провина за пролиту кров лежить на тому, хто порушив мирний договір, хто зрадив свою клятву на хресті.

Тим часом головне московське військо під проводом воєводи Якова Захар'їна та казанського царевича Махмет-Аміна вже зайняло Сіверщину, взяло Брянськ, Новгород-Сіверський, Стародуб. Друге військо, очолюване Юрієм Захар'їним-Кошкіним, покинуло Вязьму і в червні знайшло в Дорогобуж. Трохи пізніше третя армія рушила з Великих Лук на Торопець.

Татари, які ще рік тому не давали спокою південним землям Великого князівства, тепер ще активізувалися. Тоді Менглі-Гірей писав Іванові III: «Ти можеш отримати Київ і місто Черкаськ, я радо переселюся на береги Дніпра, наші люди будуть тобі, а ти — нашим»; на що московський правитель відповів: «Я щиро молю Бога про повернення стародавньої нашої вотчини Києва, і думка про близьке сусідство з тобою, брате мій, мені дуже приємна» (Карамзин, 1989: 181).

У 1500 році татари пішли широким фронтом – напали на Волинь, Малопольщу, Берестейщину. Тактика охоплення великої території мала сковувати армію Князівства і не допустити швидкого наближення допомоги з боку Польщі. Головну роль в організації оборони країни взяв на себе верховний гетьман Костянтин Острозький. Поспіхом мобілізувавши всіх, кого міг, він зібрав 3500 вершників і вже у травні 1500 р. вирушив із Вільнюса на схід – для охорони кордонів (Strykowski, 1846: 309).

Про рух корпусу Острозького московські керманичі дізналися, коли він уже залишив Мінськ і прямував до Смоленська. Просили допомоги. Іван III кинув війська зі Стародуба і Цвері під Дарагабуж, а головним вождем усього загону призначив одного з найкращих своїх воєвод Данила Щеню.

Подолавши близько 350 верст, Острозький в останні дні червня вступив до Смоленська. Більші сили на чолі з самим Олександром, які йшли слідом, якраз підходили до Мінська. Не було часу гаяти. Посиливши корпус смоленцями на чолі з намісником Станіславом Кішкою, Острозький через тиждень покинув місто і вирушив безпосередньо до групи воєводи Кошкіна, яка стояла біля Вядроші – невеликого струмка, що впадав у Сельну, притоку Трасни, за кілька верст на захід від Дорогобужа. Для захисту Смоленська залишали зовсім невеликі сили – вважалося, що більшої сили не знадобиться, бо ворог буде розбитий або принаймні стриманий.

Захоплений під Єльною «язик» повідомив, що підкріплення зуміли дійти до Кошкіна і тепер об'єднані московські сили можуть досягати 40 тисяч. Натомість Острозький мав близько чотирьох з половиною тисяч вершників. Далі по дорозі звістка про таку кількість ворожого війська підтвердилася. Вести 4 на 40 тисяч – це не самогубство? Але після короткої наради гетьман вирішив: «Москалів буде мало або багато, і тільки з Божою поміччю воювати з ними, а не воювати з ними, не вернемося» (Хроника Литовская и Жмойтская, 1975: 176).

Щоб несподівано постати перед ворогом і нав'язати йому свою тактику бою, хоругви звернули з дороги і пішли густим лісом і болотом. 14 липня

перший з них підійшов до Ведроші. На правому березі, на широкому Митьковому полі біля села Лопачина, ще стояли московські полки. Побачивши близько до себе ворога, москалі оживилися і почали шукати зручного місця для переправи. Їхній передовий полк зумів перейти на лівий берег і розпочати там бій ще до підходу головних сил Острозького. Кіннота гетьмана просто розподілилася в бойовий порядок із похідних колон і вступила в бій. Без труднощів розгромивши передовий полк, вона сама переправилася на правий берег Ведроші й атакувала головні сили воєводи Щені (Herbst, 1962: 280).

Почалася битва, яке тривало майже весь день. Московські воєводи натиснули на втомлене від тривалого походу, дуже малочисельне військо Острозького, і нав'язали свою тактику бою до нього. Нарешті удар їхнього засадного полку, який обходив поле бою лісом, остаточно вирішив результат нерівного бою. Решта гетьманських людей кинулися тікати, але мало хто вцілів. Переможці зруйнували міст через річку Трасну в тилу.

Так загинули чи не всі, хто приходив з Острога на Ведрошу – найкращі воїни Великого князівства. Кільком сотням з чотирма сотниками та Станіславом Кішкою вдалося втекти звідти. Потрапили в полон новгородський намісник Іван Храптович, маршал Ригор Остикович, Микола Глябович та багато інших. Серед полонених був і поранений гетьман Костянтин Острозький.

Звістка про страшну трагедію на Ведроші дійшла до Олександра, коли він зі своїм військом уже проходив через Борисов. Великий князь був приголомшений, але не втратив рішучості і поспішив зміцнити оборону Орші та Смоленська. Потім він рушив до Полоцька, бо з півночі державі загрожували також московські війська – псковські полки князя А. Оболенського.

Для намісників Івана III перемога під Дорогобужем була настільки дорогою, що відразу після битви вони знову попросили підкріплення. Прибули дві свіжі полки. Одночасно з Москви в Крим до Гірея поспішили

гінці з проханням Івана III ще раз вдарити по Великому князівству. Однак час було втрачено. Ефект від грандіозної перемоги не був використаний повною мірою. Тепер правителям довелося мати справу з новими силами, приведеними Олександром, з укріпленими містами, готовими дати відсіч. Після Ведроші вони захопили, мабуть, тільки Путивль та Білу і почали спустошувати території. У столиці Московської держави тріумфували.

І Велике князівство Литовське облетіли похмурі звістки про долю Острозького корпусу. З 1435 року вона не вела великих війн, не вправлялася в битвах і найменше очікувала такого результату протистояння з Москвою. Власне, у 1500 р. Московія вперше здобула значну перемогу над Великим князівством. Перша велика перемога у відкритому бою, якого раніше уникали московські намісники.

Збентежений Олександр у численних посольських листах намагався апелювати до християнської моралі та закликав свого тестя схаменутися. Він нагадував, що без будь-якої причини порушивши клятву, Іван III повів свої численні війська і «багато поганства» на Велике князівство, що московські воєводи «великі шкоди» зробили, замки відомі пограбували, волості попалили і людей забрали ... до Москви повезли».

Союзннику Московії Менглі-Гірею Олександр писав про віроломство Івана III, намагаючись знешкодити свого південного сусіда. У листах до заволзького хана Шах-Ахмета та своїх братів – польського короля Яна Альбрехта та угорського короля Владислава – Олександр просив допомоги у війні проти такого підступного і віроломного ворога, заявляв про свою рішучість повернути назад землі своїх князів і помститися за його образи. Однак, насправді, він був схильний залагодити конфлікт будь-якими засобами, щоб швидше позбутися страшної війни. Навіть у цих грамотах монархам помічалася слабкість великого князя Олександра: просячи допомоги у війні, він водночас просив допомогти йому в умиротворенні. Він хотів миру, миру з Іваном III, який захопив усю Сіверщину, частину Смоленщини та інші східні землі Великого князівства Литовського.

Трагедія на Ведроші стала тим переломним моментом, який ознаменував початок нового часу у протистоянні двох найбільших держав Східної Європи – часу московської ініціативи.

Як бачимо, князь Острозький походив з давнього поважного роду. Але саме завдяки своїм військовим талантам та ініціативності дуже швидко просувався по службі. Вже у 37 років став гетьманом Великого князівства. Костянтин Іванович посів помітне місце в литовському політикумі. Але у битві над р. Ведроша він зазнав поразки через малочисельність власних сил.

2.2. Перебування князя на службі у московитів та повернення на Батьківщину

Московити розуміли, якого незвичайного бранця знайшли під Дорогобужем. У кайданах, набитих оловом, Острозького привезли до Москви, до Івана III, і тримали там під особливо пильним наглядом. Московський двір не збирався повертати його Князівству ні за яких умов – ні через обмін, ні через викуп. Вони вимагали від гетьмана одного: перейти на службу до Івана III.

Востаннє закутого в кайдани Костянтина Острозького бачили в Москві на початку 1501 року посли братів Олександра – польського короля Яна Альбрехта та угорського короля Владислава, а також Станіслава Нарбута, який входив до складу посольства від Великого князівства Литовського.

Той факт, що в 1501 р. Князівство відновило унію з Польщею і встановило дипломатичний союз з Німецьким орденом і Заволзькою Ордою, схилило Івана III до переговорів, хоч він і чути про них раніше не хотів. Його воєводи зуміли в 1502 році здобути Оршу, спалили передмістя Вітебська, околиці Полоцька й Амстислава, взяли кілька тисяч бранців – але війна вже закінчилася.

Цінного бранця Острозького вивезли якомога далі – до Вологди, а решту полонених із битви під Дорогобужем розподілили по інших замках. У

дикій, безлюдній землі тяглися чорні дні неволі скованого залізом гетьмана. І страждав Острозький не стільки від тягара в'язня, не від знущань московської варти. Спогади про той злощасний день, обличчя вбитих сотників, багато понівечених вершників, яких він, верховний гетьман, повів на смерть, – ось що поверталось в пам'ять, миготіло в очах, стискало серце до точки болю.

Трагічно і непоправно сталося на Ведроші. В'язень Вологодського острога тепер глибоко усвідомлював ту непоправність. Скупі звістки з далекої Батьківщини, що зрідка доходили до Вологди, могли лише підтвердити його тривожні передчуття. Так, та війна була повністю програна для Великого князівства Литовського. Шестирічне перемир'я, укладене 25 березня 1503 р., означало втрату князівством величезних територій. За правом сильнішого Іван III оголосив: «Ті міста і волості, що взяли руси, є вотчиною нашою...» Чернігів, Новгород-Сіверський, Бранськ, Любеч, Гомель, Стародуб, Мценськ, Рильськ та ін. – всього 19 міст і 70 волостей, багато сіл і селищ. Як зазначає А. Гваньїні, «за один військовий похід і за один рік Москвитін захопив усе, що великий князь литовський Вітовт здобував багато років і з великими труднощами» (Гваньїні, 2007: 123).

Щодо самого К. Острозького, то навіть після мирного договору 1503 р. Москва не збиралася його видавати. У Вільні верховним гетьманом призначили третього після нього князя – Станіслава Кішку. Раніше, відразу після Ведроші, цю посаду отримав Симон Гальшанський, а в 1501-1502 роках її обіймав Станіслав Кезгайло.

Кримські татари знову почали активніше наступати на ослаблену війною та втратою таких територій державу. Іван III вимагав від Менглі-Гірея спустошити не тільки землі України, але й піти «на Слуцьк, і на Туров, і на Пінськ, і на Мінськ». У 1503 році татари двічі здійснювали набіги на Білорусь, а третій похід був спрямований на Поділля. У 1505 році 5000 татарських вершників досягли центральної Білорусії, розбили табір під Мінськом і безкарно панували на всій околиці.

Велике князівство Литовське не мало належно організованої регулярної військової сили, якої б боялися татари. Чи не найбільше останніх хвилювала поява в князівстві розбитого Золотою Ордою хана – Шах-Ахмета, потенційного суперника Менглі-Гірея.

Після смерті Івана III у листопаді 1505 р. і його місце зайняв старший із синів Василь III, колишні дружні стосунки Москви з Кримом погіршилися, і Менглі-Гірей послав до Вільнюса гінців, які запропонували Олександрові антимосковського союзника за смерть або видачу хана. Олександр погодився лише з тим, що заволзький хан Шах-Ахмет повинен залишитися в полоні. Задоволений посол помчав до Криму. Однак його зволікання викликало нову навалу татар.

Менглі-Гірей послав на князівство двох своїх молодших синів із 12-13-тисячним військом. Переправившись через Дніпро біля Лоева, вони дійшли до Слуцька, потім до Клецка, а звідти рушили на Новгородок і Лиду. Це могло призвести до трагедії, адже саме тоді до Лиди прибув хворий король і великий князь Олександр із дружиною, двором і скарбом. Дізнавшись про появу татар так близько, він наказав терміново відвезти його назад до Вільнюса. І доручив найвищому гетьману Станіславу Кішку та маршалку дворовому Міхалу Глинському збирати військо і винищувати татар.

Кішка і Глинський швидко зібрали 6 тис. посполитого рушання і пішли на Клецак, де знаходився головний татарський табір. Дорогою гетьман захворів, і командування військом за повної згоди старшини прийняв Михайло Глинський.

Вранці 5 серпня 1506 року кіннота Глинського підійшла до Клецка і зупинилася перед річкою Лань, на іншому березі якої стояли вже готові до бою татари. Побудувавши під вогнем двоє мостів, він перекинув війська через річку і двома колонами швидко атакував татар. Вороги не витримали натиску й розбіглися. Вершники Глинського далеко погнали обшарпані рештки татар. Там під Клецком вони визволили до 40 тис. бранців, які перебували в татарському полоні.

Ще встигли передати радісну звістку про повний розгром кримських вершників Олександр, який уже лежав на смертному одрі. Для Великого князівства Литовського це була, мабуть, перша перемога такого масштабу над татарами за багато тривожних десятиліть. Після цього політика Криму щодо північного сусіда почала змінюватися. Із зятятого ворога князівства Менглі-Гірей незабаром навіть перетворився на його тимчасового союзника.

Проте напруга на сході знову зростала. Вже на початку 1506 року Олександр сам зробив ультимативну пропозицію новому московському монарху «вічного миру» з обов'язковим поверненням князівству втрачених три роки тому територій. Він категорично відмовився. Тоді у Вільні було скликано вальний сейм, який ухвалив збройний виступ за повернення земель, насамперед Сіверщини. Почалася підготовка до війни. Поряд з Великим князівством Литовським антимосковський союз складали Лівонія та Крим. Перед походом на Сіверщину зібралося 14 тис. вояків на чолі з С. Кішкою. Але Василь III випередив своїх союзників і сам напав на князівство. Два багатотисячні загони – один з Великих Лук, другий з Дорогобужа – вдерлися на землі князівства і почали спустошувати землі аж до Березини. Так почалася ще одна, третя війна.

Про це в Кракові дізнався новий король і великий князь Сигізмунд. Він наказав Станіславу Глябовичу міцно захищати Полоцьк, Альбрехту Гаштауту – Смоленськ, а гетьману Станіславу Кішці очолити наступ на Мінськ. Коли 18 травня 1507 р. сам монарх з'явився у Вільні для початку військових дій, московські війська вже залишили межі Великого князівства Литовського.

Під кінець літа Кішка пішов з кіннотою до Друцька. Його окремі хоругви почали боротьбу на московському кордоні, здобули 4 містечка, але швидко повернулися. Так само й послані ханом на Сіверщину татари незабаром розвернулися й поспішили додому, бо Криму загрожували ногайці.

Восени 1507 р. на Мстислав, Могильов і Оршу напали воєводи Я. Захар'їн і В. Холмський, але зустріли там рішучу відсіч залог. Коли хоругви посполитого рушення пішли на Подністров'я, ворог швидко відступив у межах своєї держави. І все ж ситуація на східних кордонах була надто тривожною, щоб розпочати запланований похід на Сіверщину.

Усі ці роки Костянтин Острозький жадібно ловив кожну звістку про Батьківщину і болісно переживав її бездіяльність. Після смерті Івана III, коли йому вкотре запропонували схаменутися й погодитися на пропозицію великого князя московського, К. Острозький не відмовився. Василь III наказав якнайшвидше доставити гетьмана до Москви.

Від працездатного в'язня вимагалось одне: підписати письмову присягу на вірність Василю III. І за це дали йому волю в Московії, звання боярина, земельні володіння і головне, за що його так довго тримали – високий військовий чин. Він мав керувати окремими прикордонними військами, захищати країну від татарських набігів. Текст присяги вимагав рабської покори і відданості. І він поставив свій підпис під присягою 18 жовтня 1506 року. І митрополит Московський це підтвердив. Після кількох місяців успішної діяльності проти татар новий воєвода вже користувався довірою московського двору і міг самостійно займатися справами.

У серпні 1507 р. Острозький поїхав на Сіверщину, щоб нібито стежити за пильністю тамтешніх московських залог. Звідти, з татарського кордону, почався його останній порив до волі. Оминаючи міста, проходячи людними дорогами, він необачно втік із країни, яка хижацько напала і багато років димила і нищила його Вітчизну. Він тікав із країни, яку терпіти не міг, з якою довелося довго боротися. Переодягнені селянами Острозькі та рядові заспокоїлися лише тоді, коли побачили гвардію Великого князівства Литовського – вершників у блискучих шишках, з особливими щитами, довгими списами. А 25 вересня вони вже були в рідному Вільнюсі.

Знаковою подією для князівства стало повернення Костянтина Острозького. Король та князь Сигізмунд негайно повернув йому Брацлавське

староство. Крім того, князь отримав посади старости луцького та маршалка волинського. Найважливішим було повернення рангу гетьмана верховного, який Сигізмунд відібрав у Станіслава Кішки. Треба було захищати країну. Інший талановитий воїн Михайло Глінський не брав участі у військових подіях того року. Навпаки, через нього держава незабаром знову опинилася в небезпеці.

Князь Михайло Глинський був дядьком Костянтина Івановича. За словами самого Менглі-Гірея, це була «перша добра людина» для всього Великого князівства. Свою юність він провів у Німеччині, на військовій службі у саксонського герцога, де багато навчився і здобув чималу славу. Повернувшись на батьківщину, він користувався особливою пошаною і довірою великого князя Олександра і займав при ньому важливі державні посади. Однак мусило так статися, що через Глинського троцький воєвода Ян Заберезинський потрапив у немилість до монарха і в результаті навіть втратив воєводство. Відтоді Заберезинський ледве стримував свою ненависть до молодого князя і тихенько шкодив йому, де міг. Коли Олександра не стало, він звинуватив Глинського у зраді, а той передав майбутньому монарху Сигізмунду звістку про те, що герой Клецької битви збирається сам зайняти посаду великого князя. Ображений Глинський просив Сигізмунда розглянути цю справу в суді, зняти з нього звинувачення і покарати Заберезинського за наклеп, але той все відкладав розгляд. Тоді невдоволений князь підняв бунт помсти.

Сталося це під час сильних морозів на початку 1508 року. Зібравши з родичів і друзів військо в 700 вершників, непокірний князь вирушив зі свого Турава на розправу над Я. Заберезинським. Знайшли його вже 2 лютого в маєтку під Городньою і відрізали голову. Потім вони спробували піти в Каунас, щоб захопити там важливого заручника – Шах-Ахмета, але змушені були повернутися. Михало Глінський почав надсилати листи з Турава по країні з пропозицією приєднатися до нього. Сюди, до його резиденції, незабаром прибув посланець Москви Г. Маклаков. Глинському було

запропоновано прийняти підданство Василя III. Москва гарантувала, що віддасть у повне володіння повстанцям усі міста й волості, які вона має і які вона візьме силою. І Глинський пішов на все (Герберштейн, 1988: 189). Іронія долі: знаменитий герой Клецької битви став зрадником Батьківщини.

Його люди швидко зайняли Мозир (його мозирський намісник передав Глинському), пішли до Слуцька і натрапили там на рішучу оборону. До Михайла Глинського почали прибувати не лише московські люди, а й кримські та молдавські послы. Планувалися великі військові операції. Треба було тільки дочекатися московського війська.

І московські воєводи поспішили. Вже в квітні 1508 р. полки Я. Захарїна з Москви і Д. Щеня з Великих Лук йшли до Смоленська. Окремі групи вирушили до Полоцька та Слуцька. Князь В. Шамятич і А. Мажайський підвели свої полки до Глинського під Бобруйськом. На початку травня вони разом поїхали до Мінська. Обложивши місто, їх військо зайнялося розграбуванням і спустошенням околиць Мінська, а звідти рушило аж до Слоніма.

Лише тоді були мобілізовані сили для захисту країни. Острозький першим зібрав своїх вершників і рушив на непокірного дядька. Уже в травні він зайняв Турів, гніздо повстанців. В Ліді збиралося шляхетське ополчення. Через Брест сюди вже поспішав Сигізмунд із 3-4-тисячним військом поляків. Коли війська були об'єднані, король і великий князь призначили своїм головним воєначальником Костянтина Острозького.

К. Острозький отримав призначення 5 червня, а 20-го вже вступив до Мінська. Глинський із московськими помічниками відступив на схід. За слідами ворога гетьман повів військо до Борисова, де переховувався втікач. Потім Глинський поїхав до Орші, під якою стояли московські намісники. Тепер їх об'єднані сили налічували до 50 000; разом вони намагалися якнайшвидше захопити стратегічно важливу Оршу.

Хоча Глинський палав бажанням великої битви й переконував московських воєвод не ухилятися від неї, вони не поділяли оптимістичних

планів князя. Для їхньої тактики було природно не ризикувати військом у відкритому польовому бою, а вести війну під мурами, захоплювати замки та спустошувати волості. А коли 13 липня 16-тисячний контингент Великого князівства і Корони почав наближатися до Орші, вони поспішно переправилися на лівий берег Дніпра й отаборилися в лісі. На правому березі окремо в бойовому порядку зупинилися війська К. Острозького, який очолював війська князівства, та М. Фірлея, який очолював поляків. Піхота була розміщена в центрі, а кавалерія на флангах. Напасти на ворога збиралися на світанку. Проте вночі московські воєводи відступили і швидко повели свої полки в бік Дубровни і далі на південний схід.

Наступного дня Сигізмунд вирішив не наздоганяти ворога, а всіма силами йти на Смоленськ, виславши лише невеликий загін для обережності правим берегом Дніпра. Зі Смоленська К.Острозький разом із М.Фірлеєм рушив на Сіверщину – повернути захоплені землі. Але особливого успіху ця експедиція не мала, бо гетьмани не порозумілися й незабаром повернули військо назад до Смоленська.

Тим не менш, країна була захищена. Василь III погодився на конструктивну розмову з послами князівства. Вже 8 жовтня 1508 р. між Москвою і Вільнюсом з'явилася нова мирна угода.

Тим часом Глинський, який ще залишався в Мозирі, скликав на допомогу кримських вершників. Татарська кіннота налетіла несподівано й дійшла до Полісся. Хазяйнуючи на лівому березі Прип'яті татари, очевидно, мали безпосередній контакт із князем-зрадником.

Сигізмунд відправив на Полісся К. Острозького. Взявши кількатисячну кінноту, він залишив Смоленськ, зробив великий похід і відразу розгромив головні сили кримських вершників під Слуцьком, а потім за кілька днів розгромив їх у дрібних сутичках. Рухався гетьман до Мозиря і був уже за сім верст від міста, коли Михайло Глинський, не знаючи про небезпеку, вирушив із родичами до Москви.

Так недавній московський полонений за кілька місяців боротьби став головним героєм тієї війни. 6 вересня у Смоленську великий князь визнав його військові заслуги окремою грамотою, в якій подарував гетьманові село Паворку на Волині за те, що не жалкував своїм життям в боротьбі з кожним ворогом. Тоді Острозький отримав маєток зрадника – Турів з округою – та інші землі.

Нарешті князь Костянтин міг відпочити від війн і зайнятися своїми справами. Він налагодив господарство у своїх володіннях, відремонтував мур Острога та інших замків. У 1509 році одружився з Тетяною Гальшанською, дочкою новгородського воєводи князя Симона Гальшанського та сестрою віленського каштеляна князя Олександра Гальшанського. А брат Тетяни став віленським єпископом. Рід, з яким Острозькі подружилися шлюбом, був одним із найбільших у князівстві, але на той час уже переживав свої золоті часи. Через два роки помер князь Олександр Гальшанський, а гетьман верховний також став каштеляном віленським, зайнявши посаду швагра.

Тепер православний князь міцно увійшов до кола урядової еліти Великого князівства Литовського. До нього віленські пани, як і гетьмани, були магнатами католицького віросповідання. Острозький не просто увійшов до урядової ради, яка керувала державою, він посів першу лаву панів-ради. І мав великий вплив на короля і великого князя Сигізмунда. Ще в 1508 р. під час переговорів з Москвою він переконав монарха надати землю тим князям, які втратили її у війні, а також відстоював право учасників рокошу повернутися з Москви додому – в рівновазі з право родичів і прихильників М. Глинського мирно виїхати до Москви. Серед 200 осіб, що перейшли на службу до Костянтина Івановича з Московії, був знаменитий Остап Дашкевич, київський війт і хричовський намісник, відомий борець з татарами, який служив Москві з 1501 по 1508 рік. Більше того, у 1511 році Острозький зміг обійти стару заборону Казимира ремонтувати та будувати кам'яні православні храми – отримати дозвіл на перебудову Пречистської

соборної церкви у Вільнюсі. А для православного населення Великого князівства ця святиня була другою за величиною після київського Печорського монастиря. У ньому в січні 1513 року була похована і княгиня Олена Іванівна.

На той час Вільнюс, як і вся держава, був ще місцем переважно традиційної, русинської культури. Коли у 1498 році урочисто закладали перше каміння цегляної стіни, над столицею пролунали дзвони 14 православних храмів і лише 7 католицьких. Так само в 1517 р. імператорський посол Я. Герберштейн, побачивши Вільнюс, зазначав, що руських церков набагато більше, ніж римських. За Сигізмунда Казимировича грецька (православна) церква почувалася в князівстві вже вільніше. Вже в 1507 чи 1508 р. якийсь Хведка Янушкевич заснував у Вільнюсі церкву Різдва Богородиці. Тоді Костянтин Острозький заснував церкву в Турові. У 1509 р. митрополит Йосиф Солтон провів у столиці собор православної церкви, а в 1511 р. отримав від Сигізмунда грамоту, яка гарантувала незалежність грецького духовенства від світської влади в управлінні та управління. Усе це було зроблено завдяки діяльності та патріотизму впливового Костянтина Івановича, якого митрополит Макар назвав «наймогутнішим опікуном і благодійником» Грецької Церкви у Великому князівстві Литовському.

Однак, недовго К. Острозькому довелося насолоджуватися спокоєм, займатися світськими та церковними справами. Усе це стало другорядним щодо потреб оборони країни.

Першими мир порушили татари. Ще в 1509 р. вони вдерлися до Галичини, і К. Острозькому разом із коронним гетьманом М. Кам'янецьким довелося вести дії проти нападників. А в 1510 році татари з'явилися знову, і ще з більшою силою. Цього разу вони полетіли на землі Литви. Окремі загони доходили аж до околиць Вільнюса. Їхня летюча кіннота спустошувала землі Князівства й наступного літа. Вони самостійно виганяли татар, розбиваючи їх під Києвом, Овручем, Брацлавом.

Особливо тривожним був 1512 рік. Знову встановивши дружні стосунки з великим князем московським, Менглі-Гірей, не без натхнення останнього (а Москва готувала війну за Смоленськ), послав на Волинь 25-тисячне військо на чолі з трьома мурзами.

Великий князь був тоді в Кракові, готувався до одруження. Почувши про навалу татар, він вислав проти них коронного гетьмана М. Кам'янецького з погодними хоругвами, військо подільських старост і, звичайно, верховного гетьмана литовського з наявними силами князівства. Роль головнокомандувача була доручена К. Острозькому. Враховуючи велику небезпеку, вальний сейм, що засідав у Бересті, постановив надати Костянтину Івановичу надзвичайну владу. У спеціальному «Військовому статуті» Сигізмунд, посилаючи Острозького на захист Великого князівства Литовського, надав йому права диктатора: поки військо в полі, усі (князі, воєводи, воєводи, шляхта, землевласники й інші) повинні підкорятися гетьманові, а за непокору Острозький вільний карати кожного «на горло і тюрмою» (Charkiewicz, 1936: 20-21).

Об'єднавши мобілізоване військо (а зійшлося близько 5 тис. кінноти), Костянтин Острозький повів їх до татарського табору, який було виявлено під Вишневцем. Татари усвідомлювали небезпеку і готувалися до наступу першими. Бій відбувся 28 квітня. Як тільки Острозький розставив своє військо в бойовий порядок – на лівому крилі залишив поляків з їхнім гетьманом, а на правому, ближче до татарського табору, поставив своє, – татари кинулися на нього з пронизливим гиканням і криком. Розсіюючись і відступаючи, вони намагалися виманити лицарську кінноту на поле, нав'язати їй свою тактику, при якій їхні флангові та тилові атаки зазвичай визначали результат битви.

Острозькі вершники мужньо витримали цей натиск, не втягуючись у бій надто широким фронтом. Татарам довелося вести важку боротьбу з їхніми щільними рядами. Тим часом польська кіннота все ще не вступала в бій, і гетьман Острозький звернувся до М. Каменецького, щоб і поляки пішли

в атаку. Удар польських хоругв у фланг і фронтальний наступ армії Великого князівства, здійснений одночасно, завершилися повним розгромом 25-тисячної татарської орди. У захопленому таборі переможці побачили 16 тис. полонених, 10 тис. коней і награбовані багатства. А на полі бою і в Гарині, через яку бігли залишки розбитих частин, залишилося близько 5 тисяч трупів вершників. Після цього три роки кримські татари не чіпали Велике князівство Литовське.

Як бачимо поразка на Ведроші не зламала гетьмана. Він витримав удар долі, навіть пішов на співпрацю з московитами, що все ж таки повернутися на Батьківщину і продовжити служити великому князю литовському. На цій службі йому довелось навіть вести війну зі своїм родичом Михайлом Глинським. Військова фортуна не відвернулася від Костянтина Івановича, а доля готувала епічний реванш за московський полон.

РОЗДІЛ 3. К.І. ОСТРОЛЬЗЬКИЙ ЯК ВИДАТНИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

3.1. Роль гетьмана у захисті східних кордонів від московської навали

Костянтин Іванович Острозький – одна з найпомітніших фігур української історії XVI ст. Він відомий як активний політичний діяч та меценат. Однак, найбільше слави йому принесло ратне поле. Він уславився перемогами у 62 битвах. Не даремного, на честь цього славного вояка 30-та окрема механізована бригада Збройних сил України з 22 серпня 2018 р. носить ім'я князя Костянтина Острозького (Указ Президента України від 22.08.2018 № 232/2018). Приклади з ратних подвигів Костянтина Івановича можуть слугувати прекрасною базою для організації заходів з національно-патріотичного виховання.

Найбільше слави йому принесла перемога над численними силами московитів у битві під Оршею у 1514 р. Це відома подія з мілітарної історії нашого минулого. Однак, її слід розглядати не окремо, а в рамках масштабного протистояння загарбницьким планами московитів на землі Західної Русі. Кульмінацією цього протистояння стала боротьба за Смоленськ.

Щоб загарбати частину земель Русі московити активно шукали союзників. Влітку 1512 р. було перехоплено листування московського монарха Василя III з Німецьким Орденем, з якого стало відомо, що вони давно готувалися до війни з Великим Князівством. Восени 1512 р. викритий Василь III відправляє до Сигізмунда I (правитель тодішньої Польсько-Литовської унії) свого посла з «гострими листами», в яких оголошував війну. Метою агресії було захоплення Смоленська. Вже 14 жовтня полки І. Рєпніна-Оболенського та І. Челядніна рушили зі сходу на Смоленськ, а В. Одоєвський і С. Курбський вели армію з Великих Лук. Їм залишалося тільки спалити

смоленські посади і, об'єднавшись, піти на Оршу та Друцк. А 19 листопада головні сили на чолі з Василієм III, а також воєводами Д. Щенею, А. Ростовським, І. Воротинським та іншими вирушили з Москви на захід. Вони шість тижнів вели облогу міста, обстрілювали його з гармат та йшли на приступи, а військо І. Рєпніна в цей час спустошувало землі аж до Мінська та Вітебська. Так і не захопивши Смоленськ, але втративши багато живої сили (тільки за один штурм у січні 1513 р. загинуло майже 2 тис. московських воїнів), Василій III відвів свої війська (Черкас, 2009).

Влітку 1513 р. почалась нова кампанія. Союзник Москви, імператор Священної Римської імперії Максиміліан I, вислав для походу «відділ піхоти, гармат і кількох італійців, досвідчених в облозі замків», а М. Глинський найняв рейтарів у Сілезії та Чехії. Вже в червні війська з Великих Лук і Дорогобужа рушили на Смоленськ. Хоча смоленський намісник переміг І. Рєпніна, воєводи знову взяли місто в облогу. А у вересні сюди підійшов сам Василій III з додатковими силами та полком В. Шуйського, який повертався зі спустошливого набігу на землі Полоцька. Під Смоленськом зібралося близько 80 тис. війська, яке налічувало до 2 тис. вогнепальних систем. Обстріли та штурми завдали шкоди фортеці, проте захисники темної ночі відбудували зруйновані укріплення та мужньо відбивалися. В цей же час під Оршею Костянтин Острозький з невеликими силами розгромив допоміжний корпус московських ратників, який рухався на Смоленськ. А в листопаді Василію III знову довелося зняти безрезультатну облогу, відкликавши з Вітебська та Полоцька полки М. Глинського, які захопили «багато полонених, але не взяли жодного міста». А вже в лютому 1514 р. в Москві було прийнято рішення про третій Смоленський похід.

Взимку до царя прибув особливий посол від Священної Римської імперії. Зусиллями імператора Максиміліана та Василя III було організовано військову коаліцію європейських держав проти Великого князівства Литовського та Корони Польської. Крім московитів та імперців, її мали утворити Данія, Бранденбург, Саксонія, Валахія та Тевтонський орден. У

Москві союзники навіть обговорювали проект поділу Польщі та Великого князівства: після перемоги Максиміліан визнав право Москви на білоруські та українські землі, а Василій III – право імперії на польську територію (Брехуненко, 2016: 36).

Належним чином підготовлені війська влітку пішли на Смоленськ. З Дорогобузька Очолювали їх вели досвідчені Д. Щеня і М. Глинський, а з Великих Лук І. Морозов і В. Шуйський. Останніх Василій III направив під Оршу, на Друцькі поля, щоб перекрити можливу допомогу Смоленську, а в липні 1514 р. сам повів туди головні сили. Знову зібралося 80-тисячне військо. Почався безперервний обстріл міста з 300 гармат. «...Від гуркоту гармат і свистів і криків і зойків людей, а також від міщан, що опиралися бою гармат і свистів, земля здригнулася, і один другого не бачив і не чув, і все місто мало не сталося. згорів у полум'ї та диму», – зазначав автор одного з московських літописів (Сагановіч, 2008).

Захисники попросили припинити вогонь і погодилися на переговори. З московського боку їх очолив М. Глинський, який за будь-яку ціну хотів схилити смолян до капітуляції, бо Василій III обіцяв віддати йому це місто. І Глинський зробив свою справу. 31 липня Смоленськ здався на вигідних умовах. Намісник Юрій Сологуб наказав відчинити головну браму... Йому та його родичам дозволили покинути місто, а тих, хто був узятий у заручники і вивезений до Москви (командні чини), за добру плату забрали на службу. Ймовірно, саме їх мав на увазі імператорський посол, коли писав, що через кілька років він побачив у Москві півтори тисячі піхотинців з литвинів (Герберштейн, 1988: 114). І всіх жителів міста привели до присяги на вірність московському правителю.

Після капітуляції Смоленська московські намісники стрімко рушили в глиб Литви. Василь III поспішав скористатися великим успіхом і захопити якомога більше території до того, як супротивник зумів би організувати оборону. Дійсно, за Смоленськом здалися Амстислав, Кричів, Дубровна та інші міста.

Військо Великого князівства вже було в поході. Сигізмунд зібрав майже всіх, кого міг: близько 15 тис. кінноти посполитого рушання, 14 тис. найманих вершників із Польщі та 3 тис. такої ж піхоти. До цього корпусу приєдналися й окремі охочі пани з Великопольщі та Малопольщі. У Мінську був проведений загальний огляд сил, і армія енергійно рушила на Борисов. Далі можна було зіткнутися з ворогом, тому сенатори умовили Сигізмунда залишитися в Борисові. Король залишив при собі лише 4 тис. вершників, решту повів Острозький.

Вже 28 серпня його передові загони кілька разів зіткнулися з московськими відділами. На Березині та Бабрі гетьман легко переміг суперника та добув «язиків». Воєвода Іван Челяднін вирішив не розпорошуватись і знищити всі війська князівства в генеральній битві. Він відступив на схід у пошуках зручного місця і зібрав свої полки за Дніпром на берегах Крапівни, що між Оршею та Дубровною. Тут зібралася вся сила московського війська – близько 80 тис. помісної кінноти на чолі з воєводами І. Челядніним та М. Булгаковим-Голицею. Розташувавшись у традиційному бойовому порядку, вони утворили фронт завширшки кілька верст (Черкас, 2013).

Гетьман Острозький підійшов до Дніпра в ніч із 7 на 8 вересня 1514 р. й одразу почав переправляти війська через річку. Для цього робили понтонні мости зі зв'язаних бочок. В інших місцях використовували колоди, скріплені ланцюгами та мотузками, кидали гаті. Частина кінноти змогла переправитися через Дніпро через брід у вузькому місці під Оршею.

Коли приблизно половина війська К. Острозького переправилася на лівий берег Дніпра, про це повідомили воєводу І. Челядніна та запропонували скористатися моментом: вдарити по цій частині війська та знищити її. Але він самопевнено відповів: «Якщо ми знищимо цю частину армії, то залишиться ще одна, з якою, мабуть, зможуть з'єднатися інші війська, тому ми все одно будемо у небезпеці. Почекаємо, поки все військо переправиться, бо сили наші такі великі, що, безсумнівно, ми зможемо або

розбити це військо без великих зусиль, або оточити його та гнати, як худобу, до самої Москви. Зрештою, нам не залишиться нічого іншого, як захопити всю Литву» (Галушка, 2013).

На світанку 8 вересня вся кіннота, піхота й артилерія Острозького були вже перед московськими полками. Гетьман зумів розташувати їх у правильному бойовому порядку: на правому фланзі – хоругви великокнязівської кінноти під проводом князя Ю. Радзивіла, на лівому – наймана польська кіннота на чолі з В. Сампалінським і Я. Свєрчовським, а між ними – роти піхоти з ручницями. Вся кавалерія була поділена на дві лінії. Частину гармат поставили під прикриттям піхоти, решту залишили в засідці, ближче до правого крила.

Першою кинулася в атаку московська кіннота. Війська Острозького без труднощів її відбили. Костянтин Іванович в цей час перебував серед своїх передових хоругв та віддавав накази. Він направив легку польську кінноту з лівого крила на московські полки. Челяднін стримав їхній натиск і знову вдарив своєю кіннотою. До самого опівдня супротивники обережно обмінювалися фонтальними атаками, не вводячи в бій основні сили. Тоді московські воєводи спробували відправити загін у тил Острозькому і одночасно натиснути на фланг, але гетьман розгадав цей небезпечний хід і обидві атаки ворога виявилися марними. Тоді битва досягла свого апогею.

Піднявши булаву, Острозький рішуче повів у атаку всю свою важку кінноту. Вона з усієї сили врзалася в густі лави московитів. Почалася відчайдушна рубка. Острозький знову був попереду, закликаючи до мужності своїх вершників. Раптом почалося якесь сум'яття серед його хоругв, незрозумілі вигуки... Натиск одразу послаб, а через кілька хвилин сам гетьман... повернув військо назад. Московіти несамовито зраділи вершників – «Литва біжить!». Зібравши всі сили вони кинулися за вояками Острозького.

Коли погоня на повному ході долетіла до лісу, гетьман підняв булаву, а полковники підняли за ним пірначі. Це була військова хитрість Костянтина Івановича. «Втікачі», як за командою, різко розійшлися в боки, і перед

московською кіннотою несподівано постали чорні жерла гармат. Влучні залпи косили приголомшених московитів, і ті в паніці кидалися навтьоки. Тепер хоругви Острозького, розвернувшись, наздоганяли розсіяного ворога. Це був повний розгром (Сагановіч, 2008).

Погоня за переляканими рештками московського війська (їх гнали 5 верст) стала схожою на бійню, яку припинили ніч і густі ліси, що врятували втікачів від легкої кінноти Острозького. Але й там багато людей знайшли свій кінець: гинули в болоті, заблукали в лісах. Інші потонули в Дніпрі та Крапивні, коли в паніці намагалися переправитися. Поля між Оршею і Дубровою були вкриті трупами московських ратників. Літописці вважали, що під Оршею їх загинуло 30-40 тис. У полон потрапило багато людей, у тому числі всі верхівка московського війська: 48 воєначальників, а також 1500 дворян. Серед полонених були Булгаков-Голіца та Челяднін.

Почувши про такий результат генеральної битви, московський цар Василь III утік із Смоленська, попередньо посиливши смоленську залогу і повісивши на валах тих, хто був готовий здати місто князю Острозькому (смоленські князі, нобелі та правителі встигли повідомити гетьмана що вони хотіли повернути Смоленськ Великому князівству Литовському). А Дорогобуж по дорозі на Москву наказав взагалі спалити – щоб не використав ворог.

Вранці 9 вересня гетьман Острозький провів огляд полонених. 380 найбільш заможних він відправив до короля Сигізмунда в Борисів, а менш заможних відправив у литовські замки. Потім з 6-тисячним корпусом і частиною легкої артилерії (все взяти не вдалося, бо осінні дощі вже попсували дороги) рушив на Смоленськ. Але через затримку, недостатню кількість війська і особливо гармат повернути місто відразу не вдалося. Облога затягувалася і була безрезультатною. Тому з наближенням зимових холодів К. Острозький вирішив повернутися, не заволодівши стратегічною фортецею. Вже 3 грудня 1514 р. він тріумфально вступив до столиці через Гостру Брану, як римський консул після великої перемоги, на чолі своїх

переможних хоругв, з багатою здобиччю і багатьма полоненими (Мыщук, 2003: 186).

Значення величної перемоги, здобутої під Оршею, навряд чи можна було оцінити одразу. У критичний момент суверенітет держави було захищено, а ситуація на сході країни більш-менш стабілізована. На деякий час припинились й кримські напади. І морально втомлені від невдачі під Смоленськом воїни Князівства нарешті окрилилися.

К. Острозький взяв реванш за поразку під Ведрошею, звів давні рахунки з Москвою. Чи усвідомлював гетьман, що його перемога стане однією з найвизначніших військових подій в історії багатовікового протистояння з Москвою? Щоб її пам'ятали покоління. Що в 1561 р., напередодні Полоцької війни, Сигизмунд Август писав Івану Грозному: «Якщо хочеш битви, то йди з військом до Орші, де Костянтин Острозький дав тобі знати» (Карамзин, 1989: 283). А в 1564 р., коли вдалося без особливих зусиль відігнати московські війська від Дубровни, літописець зазначав, що «такої великої здобичі не було взято навіть під час великої битви під Оршею» (Сапунов, 1885: 87).

Тогочасні літописи зберегли для нас слова піднесеної хвали гетьману та його славному війську. Князь Костянтин Іванович, який переміг значну ворожу силу, «захистив християнські церкви Божі й багатьох їхніх чоловіків і жінок від насилля», його мужність порівнювали з великим індійським царем Пором, вірменським царем Тигранісом, македонським Антіохом і його воїнів – «великих і чудових литовських воїнів, подібних мужністю до відважних македонян». Літописець нагадав слова пророка Ісаї: «За множення зла людей і за численні беззаконня їх, кров їх проллється, як велика вода, хоробрі й горді від меча загинуть, один правдивий воїн буде гнати геть 100 неправдивих, а з сотні 1000 загине, і їхнє тіло буде їжею звірам і птахам, а їхні кості – ганьба для всякої тварини». Так, він зазначав, що це пророцтво збулося Під Оршею: «Нині князя Костянтина Івановича, верховного гетьмана Литовського, тим пророцтвом нагородив Бог, що ділами його і хоробрим

серцем його і хваткою руки його люди з. Московський ворог розгромлений, і звірі, і птахи їдять м'ясо вбитих, по землі кістки тягнуть, а риба клює потонулих у водах» (Полное собрание, 1980:126).

Наголошуючи, що Острозький за здобуту перемогу заслуговує на володіння Єрусалимом, літописець закінчив оптимістичними побажаннями: «Славному господарю королю Жигимонту [Сигізмунду] Казимиравичу честь і слава навіки, що побідив врага свого, великого князя московського Василя, і навіки буде честь і слава». своєму гетьманові, великому князеві Костянтину Івановичу Острозькому, дай Боже здоров'я і щастя в майбутньому краще, як тепер; розгромив велику силу московську, так що він розгромив сильне татарське військо, пролив свою кров бусурманську» (Ульяновський, 2009: 35).

Через кілька років після знаменитої битви була створена знаменита картина, в якій художник барвисто передав момент перед початком бою. На полотні зображені війська Костянтина Острозького в момент завершення переправи, а вдалині – московські полки. У центрі картини розміщений, правдоподібно, сам верховний гетьман. На списках вершників можна побачити білі трикутні штандарти з однією червоною смугою вздовж і інший, біля древка, поперек - це, ймовірно, найдавніші зображення прапорів з білоруськими національними кольорами. Зараз картина зберігається в Національному музеї у Варшаві (Грыцкевіч, Трусаў, 1990, с. 29-30).

Те, що переможцем став князь грецької віри, дозволило зміцнити своє становище всьому православному населенню країни. Цим скористався насамперед сам К. Острозький. Ще перед Оршанською битвою він молився до Божої Матері про дарування йому перемоги і обіцяв збудувати дві православні церкви. А 30 листопада 1514 р., коли великий гетьман ще прямував до Вільна, король Сигізмунд видав на його ім'я окрему грамоту, в якій писав: «...Оскільки ми навчені святим Законом і Євангелієм творити обітниць Богу і виконати їх, ...ми ласкаво дозволили побудувати церкви: Пресвятої Трійці – на горі, через яку йдуть до воріт, що на шляху до

Медників, де була стара церква з монастирем під однойменного Святої Трійці, дерев'яної споруди, і святого Миколая, що зветься Великий, серед місця нашого Вільно, – обох з каменю збудувати». Особливо знаменною була реставрація Троїцької церкви і монастиря – однієї з тих святинь, які найбільше шанували православні віруючі країни. Недаремно опікун цього монастиря був водночас і віленським намісником митрополита. Ймовірно, тоді ж стараннями князя Острозького була відбудована і Покровська церква у Вільнюсі (Сагановіч, 2008).

Значення перемоги під Оршею позначалось перед усім на міжнародному рівні. Європа була глибоко вражена, коли почула про повний розгром величезної армії московитів. Про перемогу король Сигізмунд писав папі Леву X і магістру Ордену Альбрехту. Першому з них, як і угорському королю, він навіть надіслав у подарунок частину знатних бранців, яких, однак, перехопив германський імператор і повернув до Москви. Сам Папа святкував тоді перемогу гетьмана над московитами. А папський легат Пізон відклав заплановану поїздку до Москви. Імператор Максиміліан відмовився підписати військовий договір 1514 р. з Москвою і взагалі не хотів брати на себе військові обов'язки. Так розпався небезпечний союз проти Великого князівства Литовського і Польщі, цілі якого загрожували самому існуванню цих держав (Черкас, 2013).

Влітку 1515 р. відбувся Віденський конгрес, в якому брали участь імператор Максиміліан, Сигізмунд і його брат, угорський король Владислав. Монархи порозумілися. Імператор різко змінив своє ставлення до Сигізмунда. Їхнє примирення мало скріпити одруження Сигізмунда з онукою імператора, італійською принцесою Боною. Максиміліан остаточно відмовився від усіх територіальних претензій, пообіцяв сприяти примиренню з Москвою і підкреслив свою особливу приязнь до Корони і Князівства, заявивши, що тепер він «готовий піти в рай і пекло разом із Сигізмундом». Імператор дотримав слова і справді захищав інтереси Великого князівства в європейській політиці. Наприклад, у 1518 році, коли Німецький орден почав

діяти разом із Московією, він переконував пана Альбрехта в тому, що цілісність Литви потрібна для благо всієї Європи: влада Московії небезпечна (Денисов, 2011: 98).

Тим часом війна тривала, хоча й не з такою активністю та розмахом. Уже в січні 1515 р. псковський намісник А. Сабурав очолив 3-тисячний рейд у глиб Білорусії, підійшов ніби до капітуляції до Рославля. Коли захисники заспокоїлися, він напав на місто, захопив і спустошив його, після чого втік до Пскова з великою здобиччю і добром. Через кілька місяців московити знову рушили з Пскова на північ Білорусії, Друя і Браслав були спалені, багато людей було взято в полон. У свою чергу на Сіверську землю напав Астап Дашкевич з Київщини з київським воєводою Андрієм Немировичем і кримським князем Махмет-Гіреєм (за успішні дії проти московських і кримських військ Дашкевича прозвали Ромулом і користувався великою повагою у дніпровських козаків).

Того ж року московські намісники здійснили набіг на Полоцьк із Великих Лук, а зі сходу Б. Гарбата, Д. Щеня і В. Годунов пішли на Амстислав і Вітебськ. Війська Жигимонта, відповідаючи, увірвалися під Великий Лук.

Те, що в Криму місце померлого Менглі-Гірея зайняв ворожий Москві Махмет-Гірей, миру, як виявилось, не додало. Дипломати Василя III намагалися якнайшвидше знову зробити Орду союзником. Татарський хан Ахмат Ачаковський уже писав великому князю Московському: «...забери мені Київ, а я допоможу тобі здобути Вільню, Троки і всю Литву». З 1515 року набіги кримських татар стали щорічними. Влітку 1516 р. рейд 40-тисячної кінноти Алп-Арслана навіть зірвав наступальні дії Великого князівства Литовського проти Московської держави. Тоді постраждав Паулесс. Петриків повністю згорів (Дзира, 1971: 99).

Після Віденського конгресу Німецький орден відкрито виявив свою ворожість до Вільнюса і Кракова. Орденський посол Д. Шонберг відвідав Москву в 1515 і 1517 роках, результатом чого був укладений військовий

договір між двома державами проти Корони і Князівства. Василь III заохочував господаря напасти на Сигізмунда із заходу і обіцяв йому багато грошей на підтримку найманої піхоти. Однак імператор Максиміліан все ж намагався зупинити війну. Наприкінці 1516 р. він відправив до Вільнюса та Москви посольство барона Жигимонта Герберштейна, яке, крім привезення княгині Бони, мало за мету схилити Василя III до миру з великим князем литовським. Барон Герберштейн переконував московського володаря «утихомирити християнство і свій край, бо держави процвітають миром, війна — здирством», і застерігав від небезпеки для всіх християн з боку турків. Проте московський двір лише прислухався до віденського посла, а фактично зміцнив союз з Османською Портою. Нічого не отримавши від Василя III, Герберштайн змушений був залишити Москву. «Ми йдемо. Небо покарає винного в кровопролитті», – сказали віленські послы, які були з ним на прощанні (Герберштейн, 1988: 91).

Восени 1517 р. К. Острозький розпочав наступальну операцію. Його військо (внутрішній рух, скільки тисяч найманих поляків, чехів і морав) йшло з Полоцька на Псковщину, громлячи дорогою московські залоги. Разом з Костянтином Івановичем були випробувані в боях сподвижники - Ю. Радзивіл і Я. Сверчовський. І все ж ніякого непорозуміння не було. Під час облоги Опочки Сверчовський, не звертаючи уваги на обороноздатність фортеці (поляки загалом зневажливо називали Опочку «свинарником»), передчасно й без згоди Острозького кинув своїх людей на штурм укріплень. Армія зазнала значних і, головне, абсолютно невиправданих втрат. Після цього окремі відділи відокремилися від Апочки і пішли далі на Псков – на Воронач, Красний Городок, Велле. Але невдовзі на допомогу гарнізону Опотки прийшли поручики І. Ляцький і Ф. Оболенський з Великих Лук. І коли великі сили московського війська на чолі з А. Ростовським почали рухатися до Апочки, князь Острозький вважав за краще не ризикувати. Знявши облогу, його війська вирушили до своїх кордонів (Мандзяк, 2011: 214).

А влітку 1518 року Василь III підготував контрнаступ. З Великих Лук його намісники рушили до Полоцька, з Белої – до Вітебська, а зі Смоленська і Стародуба – до Подністров'я. У московських літописах записано, що цього разу їхнє військо дійшло до Слуцька, Мінська та Новогородка. Великі сили ворога скували Полоцьк. Як щиро зазначав автор псковського літопису, «и много билися палачане с нашими...» Тоді прийшла підмога і «побігли московити до Двіни, і не могли всіх перейти, і багатьох потопили в Двіну, і пішли вони з Полоцька, нічого не здобувши» (Саганович, 1994).

Острозький того літа захищав південні кордони країни. Разом з А. Дашкевичем двічі розгромив кримських вершників на Волині.

Поступово військовий союз між Москвою та королем, підписаний ще 1517 року, став справді небезпечним. Тепер до нього приєднався новий союзник. Вже навесні 1519 року перед Василем III стояв кримський посол з ярликом від хана. У разі одночасного нападу всіх трьох союзників Польщу і ВКЛ могли чекати дуже важкі часи. На щастя, вони діяли окремо.

Скоро московська рать прийшли в Білорусь. Рухалися знову трьома групами – з Великих Лук, Смоленська і Стародуба, всього близько 40 тисяч. Усіх направили в бік Мінська, а потім – у Вільнюс. «І воєводи наші, — зазначав московський літопис, — воювали у Вільні, Логоєську, Менєську, Айну, Красному Селі, Молодечні, Маркові, Лебедєвому, Креві, Ошмоні, Медниках, Мяділі, Куренському Камені, Березвичах, Жесно, Курці, Волоєську, Радошковичі, Борисово...» Особливо значні бої були під Кревом, де зібралося військо А. Гаштаута і М. Радзивіла. Вона вирушила з Крево до Лоська, а потім під Полоцьком і Вітебськом з'явилися намісники Василя III (Черкас, 2009).

Вони не змогли здобути жодного міста, але зруйнували волості, убили або взяли в полон багато жителів і через місяць повернулися на свою землю. Міста-цитаделі самотньо стояли серед спаленої, вкритої попелом землі. А в лютому 1520 р. до Вітебська і Полоцька прийшов з військом воєвода В. Годунов - спалив недогорілі посади. Через рік з півдня вторглася

багатотисячна кримська орда, від якої найбільше постраждали землі Південної Білорусії. Туров був пограбований і сильно спалений.

І все ж війна добігала кінця. Тевтонський орден, на який Василь III покладав велику надію і навіть двічі надсилав пану Альбрехту величезні гроші на армію, дуже потерпав від поляків. Сигізмунд відтіснив тевтонів аж до Коралівець і змусив їх підписати мирну угоду 1521 року. Ще у 1520 році Махмет-Гірей уклав таку угоду із Сигізмундом. Тоді Василь III почав схилитися до примирення (Черкас, 2001: 24-25).

У 1522 р. віленське посольство на чолі з полоцьким воєводою Петром Кішкою уклало в Москві 5-річний мирний договір. Смоленськ залишився Москві, багато полонених залишилося у Великому князівстві Литовському.

Таким чином, участь у кампаніях проти московитів показала великий полководський талант князя Острозького. Битва під Оршею стала свого роду піком військової майстерності гетьмана, який зміг вдалими діями та хитрістю здолати значно чисельніше вороже військо. Гучна перемога врятувала Польсько-Литовську унію від утворення потужної ворожої коаліції між московитами Василя III та імперцями Максиміліана I.

3.2. Внесок К.І. Острозького у боротьбу з татарами

Найславнішою сторінкою в біографії Костянтина Острозького, безумовно, є перемога над військами московитів у битві під Оршею у 1514 р. Проте, князь був ще й відомим захисником українського прикордоння від набігів татар. Саме боротьбу з татарами ми висвітлимо у цій статті.

Початок військової служби Костянтина був пов'язаний якраз з боротьбою проти татар на південних кордонах Великого князівства Литовське, Руського, Жемайтського. Про це свідчать документи з 1491 р., проте в них немає містить жодних подробиць. На південному порубіжжі князь з'явився знову в 1496 р., коли стався великий набіг кримських татар на чолі з синами Менглі-Гірея. Не маючи сил для польової битви, Костянтин

Острозький відступив до Рівного та керував обороною замку. Він спробував розгромити нападників під стінами міста, але до татар підійшла допомога. Незважаючи на весь героїзм князя, який особисто брав участь у бою, перемога була на боці татар. Проте, замок ворог захопити так і не зміг, тому задовольнився лише пограбуванням міста (Podhorodecki, 1987: 34).

Наступного року Костянтин Острозький зумів узяти переконливий реванш. Навесні 1497 р. разом із братом Михайлом він розгромив татарські чамбули, що розоряли Волинь й Полісся. Брати кинулися в погоню за татарами, що поверталися у Крим, наздогнали та розбили їх на землях Брацлавщини. У бою загинуло 340 татар, а головним успіхом стало визволення ясиру (захоплених бранців). Влітку Острозький брав участь у поході литовських військ на південь, підтримуючи кампанію польського короля Яна Ольбрахта у Молдові. Загін князя Костянтина переправився через Дністер і спустошив східні території Молдови (Plewczyński, 2014: 156).

Повертаючись до Брацлавщини, Острозький зіткнувся з татарами під командуванням ханського сина Мехмет-Гірея, які перекрили литовцям дорогу. У битві тисячний загін татар був розбитий, а сам Мехмет-Гірей потрапив у полон. Ця скромна, але все ж таки п'янка перемога відкрила для Костянтина Острозького шлях нагору кар'єрними сходами: вражений його успіхами правитель Великого князівства Литовського князь Олександр призначив переможця гетьманом князівства (Сагановіч, 2008).

Після цих подій Острозький надовго зник зі сторінок історії литовсько-татарського протистояння. Причиною стала поразка, яку князь зазнав від московського воєводи Данила Щені у битві на Ведроші у 1500 р. Костянтин потрапив у полон, де й перебував до 1507 р. Примітно, що після підписання миру гетьман залишився у полоні, хоча решта вояків було відпущено (Ульяновський, 2009: 23-24).

Князь повернувся у Вільно у вересні 1507 р. і наступного року брав участь у придушенні заколоту Михайла Глинського, а потім знову відзначився у боях із татарами. Протягом 1508-1511 рр. Острозький, часто

діючи разом з польським гетьманом Миколою Кам'янецьким або польськими прикордонними старостами, здобув низку перемог над татарськими чамбулами, що регулярно з'являлися на Поділлі та Волині (Borawski, 1986: 42-43).

Весною 1512 р. відбулося масштабне вторгнення татар на Поділля та до Галичини. 10-тисячна орда стала табором неподалік Бузька (у сучасній Львівській області), а грабіжницькі чамбули розтеклися по околицях, набираючи ясир. Для протидії татарам польський король Сигізмунд I направив свою надвірну хоругву, а також загони так званої «потокової оборони» – постійного війська, створеного для захисту кордонів. Очолив цю 3-тисячну групу гетьман М. Каменецький. З Волині на об'єднання з ними виступили війська литовського гетьмана, які налічували 2000 волинян та 1000 воїнів подільської землі.

Перша вдача посміхнулася полякам: рота Лянцкоронського, що йшла в авангарді, розгромила один з татарських чамбулів. Дізнавшись про підхід ворожих сил, татари вирішили, що здобичі їм вже достатньо й почали відступати на південний схід. Польсько-литовські війська, з'єднавшись біля Вишневеця, кинулися в погоню за ордою й біля селища Лопушино наздогнали їх. Мобільні татари цілком могли уникнути переслідування, але кинути ясир не дозволяла ні гордість, ні совість: захоплена в походах здобич нерідко служила головним джерелом утримання сім'ї. До того ж, маючи чисельну перевагу, ординці сподівалися на сприятливий для себе результат бою. І 28 квітня розігралася Вишневецька битва, яку також називають боєм під Лопушином (Галушка, 2013).

На правому крилі союзного війська вишикувалися волинські та подільські хоругви гетьмана Острозького, на лівому – поляки Каменецького, виставивши попереду побудови дві гармати. Фланги союзників упиралися в невеликі переліски, що убезпечило їх від можливого оточення в бою. Обидва гетьмани мали однакову владу, і важко сказати, хто ж виступав на перших ролях. Українські та білоруські дослідники вважають, що і план бою, і

командування у бою належали Костянтину Острозькому (Тимів, 2014; Сагановіч, 2008). Поляки ж навпаки приписують задум і керівництво Миколі Кам'янецькому (Plewczyński, 2011: 53).

Бій почався наступом крила Острозького на татар. Оскільки воно висунулося вперед, а поляки залишилися на місці, то дуже швидко зазнало флангової атаки татар. Оточена з трьох сторін група князя Костянтина виявилася притиснутою до лісу. Литовський гетьман послав до Кам'янецького посланців із проханням про допомогу. Поляки відправили на допомогу спочатку одну надвірну хоругву, а потім ще кілька. Найбільшу користь литовцям принесли польські гармати, стрілянина яких не дозволяла татарам щільно оточити крило Острозького. Татари зосередили всю свою увагу на групі князя Костянтина і практично забули про поляків.

Саме в цей момент польський гетьман завдав вирішального таранного копійного удару важкої кінноти. Результат битви був очевидний, і навіть запеклий опір татар вже не міг схилити шальки терезів на їхній бік. Ситуація для орди ще більше погіршилась після того, як одна з польських хоругв прорвалася до татарського табору та звільнила полонених, багато з яких приєдналися до бою. Після цього татари кинулися в повальну втечу. Успіх союзників був повний: втрати татар перевищили 2 000 осіб, було захоплено 10 000 коней, а найголовніше – вдалося звільнити 16 000 бранців. Незважаючи на те, що у битві вирішальну роль відіграв польський контингент, успіх був би неможливий без внеску українських хоругв з Волині та Поділля під проводом князя Острозького (Тимів, 2014).

У наступні роки Костянтин Острозький перебрався на московський фронт, де здобув собі славу великого полководця. У вересні 1514 р. під Оршею князь переміг московського воєводу Івана Челядніна. Тріумф був трохи затьмарений невдачею під Опочкою в 1517 р., коли литовські війська не змогли захопити місто. Наступного року князь знову опинився на південних рубежах, де зазнав другої у житті розгромної поразки (Галушка, 2013).

Влітку 1519 р. татари знову вторглися до Галичини, причому окремі чамбули навіть змогли дістатися Вісли. Похід був досить масштабним: хроністи оцінюють чисельність татар у 40 000 чоловік, і хоча сучасні дослідники знижують це число вдвічі, цифра все одно виглядає вражаючою. Керував походом син кримського хана Багатур-Гірей. Як і сім років тому, проти них висунулися війська Королівства Польського, до яких приєднався з волинськими хоругвами князь Острозький. За чисельністю союзники помітно поступалися татарам: польський контингент налічував 6 000 переважно кінних воїнів, а українців з Волині було лише близько 1 000. Об'єднані війська розбили табір над Західним Бугом навпроти міста Сокаль. На околицях був і татарський табір. Саме місто було спалене, і лише замок залишався під обороною польського гарнізону (Черкас, 2011: 126).

Усвідомлюючи чисельну перевагу татар, Острозький пропонував дозволити ординцям розпочати переправу через Буг і бити їх частинами. До того ж, до союзників поспішало підкріплення. Але польські вожді – коронний маршалок Станіслав Ходецький та воєвода подільський Мартін Кам'янецький – виступали за негайну переправу на інший берег, щоб дати татарам відкритий бій, повторивши успіх Вишневецької битви. Не дійшовши єдиної думки, поляки вирішили діяти самостійно і почали переправлятися через Буг. У битві польські воєначальники поставили все на одну карту – атаку важкоозброєних кінних копійників.

І вони справді досягли певного успіху, але тільки спочатку. Потіснивши супротивника, поляки потрапили на територію спаленого Сокаля, де кіннота просто не могла діяти. Татари, що розсипалися, почали оточення, і їх обстріл з луків перетворив тимчасове замішання на паніку. Костянтин Острозький, чиї корогви залишалися на лівому березі Бугу, був змушений переправитися, щоб підтримати польську кінноту.

Через скупчення поляків українці не могли завдати копійного удару, але зуміли прикрити тил польських хоругв. Острозький спробував вивести союзні війська з кільця і з частиною хоругв пробився до Сокальського замку,

де й сховався. Татари його особливо не переслідували, добиваючи окремі польські групи, що відірвалися під час наступу решти сил. Втрати союзників склали за найменшими підрахунками 1200 осіб (враховуючи лише вояків-товаришів без пахолків), і більша їх частина припала на коронне військо. Загинуло безліч представників шляхетних: Фірлей, Гербут, Бучацький та інші. Дорогі лицарські обладунки шляхти стали найціннішим трофеєм, їх згодом помпезно провезли татарською столицею. Здобувши перемогу, татари безперешкодно повернулися до Криму, сподіваючись ще не раз повторити вдалий похід (Тимів, 2013: 130-140).

Спустошена десятилітньою війною країна повільно піднімалася з руїн. Уцілілі мешканці повернулися на поселення, відновили господарство. Відбудовували спалені міста, оживали посади та базари.

За задумом королеви Бони, монархом Великого князівства Литовського мав стати її син Сигізмунд Август. А 1522 року вальний сейм у Вільні призначив його номінальним наступником батька на посаді великого князя литовського (у 1529 році Сигізмунд Август був зведений на Велике князівство шляхом «вільних виборів»). Це вже закріплювало державну самостійність Князівства. А через чотири роки віленські послы, уповноважені панами-радою, просили короля у Варшаві піднести Велике князівство Литовське до статусу королівства. Магнати говорили, що «якщо Велике Князівство матиме свою корону, то не можна буде її приєднати до Корони Польської... Тоді поляки не зможуть вимагати, щоб ця наша держава була принижена і приєднана до них». Корона, стверджували вони, захистить князівство від шкоди таємних московсько-римських комунікацій, гарантуватиме державі певну незалежність і територіальну цілісність, зрештою, зміцнить становище Ягайловичів і принесе країні багато інших переваг. Ці події також були натхненні Бонною. Тільки пасивність Сигізмунда Старого збила їх зі шляху (Гудавичюс, 2005: 342).

Костянтин Острозький входив до кола осіб, наближених до Бони. Ще у 1518 р., коли пани-ради вислали його з посольством до Корони для розбору

справи Я. Заремби (він звинувачував Князівство в сепаратизмі, у розвалі політичного та військового конфлікту з Польщею), Острозький залишився там. довго і вітав Бону в Моравиці, яка їхала до Корони, потім був присутній на її в'їзді до Кракова, брав участь у весільній церемонії та святкування коронації.

Сам Сигізмунд настільки симпатизував цій неординарній людині, що, бажаючи віддячити гетьманові за його героїзм і самовідданість, був готовий зробити виняток із правил. Ще 25 березня 1522 р. він підписав на вальному сеймі в Городні грамоту про надання князю Острозькому звання троцького воєводи. Порухення привілею Ягайла, що суперечить дев'ятій статті акту Гарадзельської унії, яка давала право обіймати вищі державні посади лише католикам. Король і великий князь зазначив, що досі не міг віддати Троцького воєводства жодному схизматику (православному), а тепер уступає його князю Костянтину Острозькому. Сигізмунд пояснював: «за вірні заслуги проти наших ворогів, Москви і татар», а також «за проханнями і доводами радників». Ставши троцьким воєводою, шістдесятидворічний князь був звільнений від посад луцького старости та волинського маршалка, але залишився старостою брацлавським і вінницьким (Пашковець, 2012: 47).

З волі Сигізмунда Костянтин Іванович тепер зайняв місце на першій лаві в Сенаті, приєднавшись до еліти світських «сановників». І ніхто з панів-ради не протестував проти порушення попередніх порядків. Навпаки, Острозький подобався найбільшим магнатам і політикам. Він зайняв нейтральну позицію між Гастаутами та Радзивіллами, які ворогували. Намагаючись примирити суперників і припинити їхнє протистояння, яке переросло у справжню громадянську війну, послабило державу, гетьман зміг зберегти найкращі стосунки з Альбрехтом Гаштаутом і дружити з синами Миколи Радзивіла.

Не без втручання впливового воєводи Троцького в тому ж 1522 р. Туравська і Пінська єпархії одержали від Жигимонта привілей (такий же був виданий у 1511 р. з Бреста) про незалежність церковного судочинства для

православних. Також власними зусиллями Острозький був опікуном земель усієї Київської митрополії від моменту смерті митрополита Йосифа II Солтана (1511) за призначенням Сигізмунда до обрання нового митрополита. У 1528 р. новий митрополит просив залишити Острозького опікуном земель митрополії на випадок його смерті. Його авторитет і діяльність фактично визначили правове становище грецької церкви в тогочасному князівстві (Романовский, 1878: 23).

А 17 серпня 1522 року князь Острозький знову був нагороджений Сигізмундом: отримав дозвіл «червоним воском запечатувати всі свої листи» - право, яким користувалися особи, найближчі до монарха. Військові заслуги та мужність гетьмана відзначались у господарській грамоті так: «Видячи високі заслуги в славетних битвах благородного князя Костянтина Івановича Острозького, воєводи Троцького, наш найвищий гетьман, бурмистр Брацлавський і Вінницький, заслуги великого князя Острозького, воєводи троцького, староста Брацлавський і Винницький, високі заслуги гетьмана». не тільки для нас, але й для панування славної пам'яті отця нашого Казимира і для брата нашого Олександра, королів їхньої милості, що його милість не тільки наклала свою він не пошкодував великих, щоб брати участь у служінні їхньої благодаті (що було звичаєм чиніти, який ніколи не припинявся навіть до теперішнього часу та під час нашого правління), але він не пошкодував втратити своє горло в таких службах, і він охоче приймав великі рани в боях і тяжкі страждання від ворога» (Акти Захпадной России. 1848: 143).

Приблизно за місяць до цього овдовілий гетьман (перша дружина Тетяна Гальшанська померла в липні 1522 р., залишивши Острозького з єдиним сином Іллею) заручився з донькою случької княжни Анастасії. У листі про заручини він писав до Анастасії, що «милість її увійде в дім, і стане її милість кровною і вічною подругою, а її милість княгиня Слуцька Анастасія... візьме дочку княгині Олександри собі за жінку» і її світлість принцеса Олександра буде її чоловіком.» Вони одружилися в 1523 році. Олександра, донька відомого случького князя Симона Алельковича,

народила Костянтину Острозькому сина Кастуся (Василя) і доньку Зосю (дівчинка померла дитиною) і залишилася з ним до останніх днів гетьманства (Соболев, 2001: 39).

Нове масштабне вторгнення в українські землі відбулося за декілька років. Побоюючись посилення Московського князівства, татарський хан здійснив похід в його межі, а потім переключився на Астрахань. Астраханська авантюра коштувала життя хану Мехмет-Гірею. Однак, взимку 1526 р. татарські чамбули знову вирушили за ясирем в землі Великого князівства Литовського. Жертвою 10-тисячної орди стало Полісся, яке вже багато років не зазнавало набігів, а також землі Белзького, Люблінського та Руського воєводств Польської Корони (Ульяновський, 1995: 28).

«Оборона потокова», яка не чекала зимового вторгнення, виявилася не готовою до протистояння. Князь Костянтин Острозький оголосив збір шляхетського ополчення в Острозі, сподіваючись перехопити на Волині татарські війська, що мали йти зі здобиччю в Крим. Однак збір шляхти в зимових умовах був справою нешвидкою, і коли Острозький вважав за можливе виступити проти ворога на чолі 5-тисячної армії, виявилось, що татари вже пройшли Волинські землі і знаходилися на Київщині. Довелося наздоганяти ворога, використовуючи перевагу в швидкості, оскільки захоплений татарами ясир по глибокому снігу дуже сповільнював їхнє просування. Щоб не дозволити татарам відірватися, на перехоплення вирушила легкоозброєна частина війська – близько 1500 вершників – під командуванням Остафія Дашкевича та Юрія Слуцького.

Наздогнати ординців вдалося біля річки Ольшаниця, неподалік Канева, 26 січня 1527 р. Негайного зіткнення з ворогом не сталося: князь Острозький вирішив дочекатися бійців, що відстали. Татари ж, навпаки, 27 січня спробували нав'язати бій, роблячи хибні атаки на табір Острозького, але виманити його людей так і не змогли. Безплідні маневри негативно позначилися на татарських конях, які втомилися, гасаючи туди-сюди по глибокому снігу. Ще гіршим для татар виявилось те, що вони повірили в

слабкість війська Острозького, яке не наважилося на битву, і розмістилися, впевнені у своїх силах, неподалік, за 3-4 км від литовського табору (Черкас, 2006: 127).

На світанку наступного дня Острозький завдав раптового удару. Татари розташувалися на стоянку кількома таборами – «кошами». Перший був захоплений блискавично. Татари, що прийшли на допомогу, тільки короткий час чинили запеклий опір: втомлені коні були не готові до тривалого бою. До того ж спочатку битви частина воїнів Острозького захопила один з табунів татарських коней, які випасалися біля табору. Це позбавило багатьох татар можливості битися верхи. Лише ватажок татар зі своїм оточенням чинив опір до самого вечора, поки не був схоплений. Інші ж вважали за краще врятуватися втечею. Це, втім, не надто допомогло: їм загородив дорогу загін Дашкевича і майже всіх знищив (Вирський, 2008: 210-216).

Перемога Острозького була повною. Врятувалися лічені одиниці. Через сильні морози більшість захоплених полонених татар померли – залишилося лише 700 осіб. З татарського полону було звільнено близько 40 000 осіб, хоча існують версії, що це число «голів» – тобто під однією цифрою вказано кількість людей та худоби, яку гнали татари. Костянтину Острозькому було влаштовано тріумфальні зустрічі у Вільно та Кракові. При в'їзді в польську столицю перед князем йшла колона з полонених татар, що вижили, а самого князя називали *summus cum Tataris belli gerendi imperator* – «найвидатніший полководець-переможець у війнах з татарами» (Тимів, 2016: 36-37).

1526 рік став особливим для князя Костянтина, оскільки дружина Олександра народила сина. Але прекрасна перемога стала останньою для старого воїна. Відтоді він більше не вів своїх прапорів у бій. Натомість активно допомагав багатим досвідом. Влітку 1527 р. він перебував у Кракові на військовій нараді, де обговорювали проблеми оборони від татар і турків, влітку зустрічався у Вільні з послом Ф. Франгепаном з тих же питань, а в 1529 р. серед комісарів князівства, вів переговори з Польщею про визначення державного кордону. Помер князь Острозький 8 серпня 1530 року в Турові.

Згідно з його заповітом, тіло славетного захисника поховали в Печорській лаврі, під склепіннями Успенського собору (Ярушевич, 1897: 76).

Як бачимо, значна частина славної військової кар'єри Костянтина Острозького, була пов'язана з боротьбою проти татарських набігів на українські землі. Саме в боях з татарами князь отримав свій перший справжній військовий. Приклади з військової біографії Костянтина Івановича сьогодні служать для натхнення бійців ЗСУ, які ведуть боротьбу про «новітніх ординців» – росіян, які руйнують мирне життя українських міст.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Всі наведені вище матеріали є прекрасною базою для розробки виховних заходів, які будуть сприяти формуванню патріотичного світогляду у молоді. За результатами нашого дослідження ми пропонуємо матеріали до двох виховних заходів, які можна використовувати до пам'ятних дат, пов'язаних з захисниками України: «Костянтин Іванович Острозький – захисник української землі» та «Перемагали тоді – переможемо й нині!».

Костянтин Іванович Острозький – захисник української землі

Костянтин Іванович Острозький – одна з найпомітніших фігур української історії XVI ст. Він відомий як активний політичний діяч та меценат. Однак, найбільше слави йому принесло ратне поле. Він уславився перемогами у 62 битвах. Не даремного, на честь цього славного вояка 30 окрема механізована бригада Збройних сил України з 22 серпня 2018 р. носить ім'я князя Костянтина Острозького.

Початок військової служби Костянтина був пов'язаний якраз з боротьбою проти татар на південних кордонах Великого князівства Литовське, Руського, Жемайтського. Про це свідчать документи з 1491 р., проте в них немає містить жодних подробиць. На південному порубіжжі князь з'явився знову в 1496 р., коли стався великий набіг кримських татар на чолі з синами Менглі-Гірея. Не маючи сил для польової битви, Костянтин Острозький відступив до Рівного та керував обороною замку. Він спробував розгромити нападників під стінами міста, але до татар підійшла допомога. Незважаючи на весь героїзм князя, який особисто брав участь у бою, перемога була на боці татар. Проте, замок ворог захопити так і не зміг, тому задовольнився лише пограбуванням міста.

Наступного року Костянтин Острозький зумів узяти переконливий реванш. Навесні 1497 р. разом із братом Михайлом він розгромив татарські

чамбули, що розоряли Волинь й Полісся. Брати кинулися в погоню за татарами, що поверталися у Крим, наздогнали та розбили їх на землях Брацлавщини. У бою загинуло 340 татар, а головним успіхом стало визволення ясиру (захоплених бранців). Влітку Острозький брав участь у поході литовських військ на південь, підтримуючи кампанію польського короля Яна Ольбрахта у Молдові. Загін князя Костянтина переправився через Дністер і спустошив східні території Молдови.

Повертаючись до Брацлавщини, Острозький зіткнувся з татарами під командуванням ханського сина Мехмет-Гірея, які перекрили литовцям дорогу. У битві тисячний загін татар був розбитий, а сам Мехмет-Гірей потрапив у полон. Ця скромна, але все ж таки п'янка перемога відкрила для Костянтина Острозького шлях нагору кар'єрними сходами: вражений його успіхами правитель Великого князівства Литовського князь Олександр призначив переможця гетьманом князівства.

Після цих подій Острозький надовго зник зі сторінок історії литовсько-татарського протистояння. Причиною стала поразка, яку князь зазнав від московського воєводи Данила Щені у битві на Ведроші у 1500 р. Костянтин потрапив у полон, де й перебував до 1507 р. Примітно, що після підписання миру гетьман залишився у полоні, хоча решта вояків було відпущено.

Князь повернувся у Вільно у вересні 1507 р. і наступного року брав участь у придушенні заколоту Михайла Глинського, а потім знову відзначився у боях із татарами. Протягом 1508-1511 рр. Острозький, часто діючи разом з польським гетьманом Миколою Кам'янецьким або польськими прикордонними старостами, здобув низку перемог над татарськими чамбулами, що регулярно з'являлися на Поділлі та Волині.

Весною 1512 р. відбулося масштабне вторгнення татар на Поділля та до Галичини. 10-тисячна орда стала табором неподалік Бузька (у сучасній Львівській області), а грабіжницькі чамбули розтеклися по околицях, набираючи ясир. Для протидії татарам польський король Сигізмунд I направив свою надвірну хоругву, а також загони так званої «поточної

оборони» – постійного війська, створеного для захисту кордонів. Очолив цю 3-тисячну групу гетьман М. Каменецький. З Волині на об'єднання з ними виступили війська литовського гетьмана, які налічували 2000 волинян та 1000 воїнів подільської землі.

Перша удача посміхнулася полякам: рота Лянцкоронського, що йшла в авангарді, розгромила один з татарських чамбулів. Дізнавшись про підхід ворожих сил, татари вирішили, що здобичі їм вже достатньо й почали відступати на південний схід. Польсько-литовські війська, з'єднавшись біля Вишневеця, кинулися в погоню за ордою й біля селища Лопушино наздогнали їх. Мобільні татари цілком могли уникнути переслідування, але кинути ясир не дозволяла ні гордість, ні совість: захоплена в походах здобич нерідко служила головним джерелом утримання сім'ї. До того ж, маючи чисельну перевагу, ординці сподівалися на сприятливий для себе результат бою. І 28 квітня розігралася Вишневецька битва, яку також називають боєм під Лопушином.

На правому крилі союзного війська вишикувалися волинські та подільські хоругви гетьмана Острозького, на лівому – поляки Каменецького, виставивши попереду побудови дві гармати. Фланги союзників упиралися в невеликі переліски, що убезпечило їх від можливого оточення в бою. Обидва гетьмани мали однакову владу, і важко сказати, хто ж виступав на перших ролях. Українські та білоруські дослідники вважають, що і план бою, і командування у бою належали Костянтину Острозькому. Поляки ж навпаки приписують задум і керівництво Миколі Кам'янецькому.

Бій почався наступом крила Острозького на татар. Оскільки воно висунулося вперед, а поляки залишилися на місці, то дуже швидко зазнало флангової атаки татар. Оточена з трьох сторін група князя Костянтина виявилася притиснутою до лісу. Литовський гетьман послав до Кам'янецького посланців із проханням про допомогу. Поляки відправили на допомогу спочатку одну надвірну хоругву, а потім ще кілька. Найбільшу користь литовцям принесли польські гармати, стрілянина яких не дозволяла

татарам щільно оточити крило Острозького. Татари зосередили всю свою увагу на групі князя Костянтина і практично забули про поляків.

Саме в цей момент польський гетьман завдав вирішального таранного копійного удару важкої кінноти. Результат битви був очевидний, і навіть запеклий опір татар вже не міг схилити шальки терезів на їхній бік. Ситуація для орди ще більше погіршилась після того, як одна з польських хоругв прорвалася до татарського табору та звільнила полонених, багато з яких приєдналися до бою. Після цього татари кинулися в повальну втечу. Успіх союзників був повний: втрати татар перевищили 2 000 осіб, було захоплено 10 000 коней, а найголовніше – вдалося звільнити 16 000 бранців. Незважаючи на те, що у битві вирішальну роль відіграв польський контингент, успіх був би неможливий без внеску українських хоругв з Волині та Поділля під проводом князя Острозького.

У наступні роки Костянтин Острозький перебрався на московський фронт, де здобув собі славу великого полководця. У вересні 1514 р. під Оршею князь переміг московського воєводу Івана Челядніна. Тріумф був трохи затьмарений невдачею під Опочкою в 1517 р., коли литовські війська не змогли захопити місто. Наступного року князь знову опинився на південних рубежах, де зазнав другої у житті розгромної поразки.

Влітку 1519 р. татари знову вторглися до Галичини, причому окремі чамбули навіть змогли дістатися Вісли. Похід був досить масштабним: хроністи оцінюють чисельність татар у 40 000 чоловік, і хоча сучасні дослідники знижують це число вдвічі, цифра все одно виглядає вражаючою. Керував походом син кримського хана Багатур-Гірей. Як і сім років тому, проти них висунулися війська Королівства Польського, до яких приєднався з волинськими хоругвами князь Острозький. За чисельністю союзники помітно поступалися татарам: польський контингент налічував 6 000 переважно кінних воїнів, а українців з Волині було лише близько 1 000. Об'єднані війська розбили табір над Західним Бугом навпроти міста Сокаль. На

околицях був і татарський табір. Саме місто було спалене, і лише замок залишався під обороною польського гарнізону.

Усвідомлюючи чисельну перевагу татар, Острозький пропонував дозволити ординцям розпочати переправу через Буг і бити їх частинами. До того ж, до союзників поспішало підкріплення. Але польські вожді – коронний маршалок Станіслав Ходецький та воєвода подільський Мартін Кам'янецький – виступали за негайну переправу на інший берег, щоб дати татарам відкритий бій, повторивши успіх Вишневецької битви. Не дійшовши єдиної думки, поляки вирішили діяти самостійно і почали переправлятися через Буг. У битві польські воєначальники поставили все на одну карту – атаку важкоозброєних кінних копійників.

І вони справді досягли певного успіху, але тільки спочатку. Потіснивши супротивника, поляки потрапили на територію спаленого Сокаля, де кіннота просто не могла діяти. Татари, що розсипалися, почали оточення, і їх обстріл з луків перетворив тимчасове замішання на паніку. Костянтин Острозький, чий корогви залишалися на лівому березі Бугу, був змушений переправитися, щоб підтримати польську кінноту.

Через скупчення поляків українці не могли завдати копійного удару, але зуміли прикрити тил польських хоругв. Острозький спробував вивести союзні війська з кільця і з частиною хоругв пробився до Сокальського замку, де й сховався. Татари його особливо не переслідували, добиваючи окремі польські групи, що відірвалися під час наступу решти сил. Втрати союзників склали за найменшими підрахунками 1200 осіб (враховуючи лише вояків-товаришів без пахолків), і більша їх частина припала на коронне військо. Загинуло безліч представників шляхетних: Фірлей, Гербут, Бучацький та інші. Дорогі лицарські обладунки шляхти стали найціннішим трофеєм, їх згодом помпезно провезли татарською столицею. Здобувши перемогу, татари безперешкодно повернулися до Криму, сподіваючись ще не раз повторити вдалий похід.

Нове масштабне вторгнення в українські землі відбулося за декілька років. Побоюючись посилення Московського князівства, татарський хан здійснив похід в його межі, а потім переключився на Астрахань. Астраханська авантюра коштувала життя хану Мехмет-Гірею. Однак, взимку 1526 р. татарські чамбули знову вирушили за ясирем в землі Великого князівства Литовського. Жертвою 10-тисячної орди стало Полісся, яке вже багато років не зазнавало набігів, а також землі Белзького, Люблінського та Руського воєводств Польської Корони.

«Оборона потокова», яка не чекала зимового вторгнення, виявилася не готовою до протистояння. Князь Костянтин Острозький оголосив збір шляхетського ополчення в Острозі, сподіваючись перехопити на Волині татарські війська, що мали йти зі здобиччю в Крим. Однак збір шляхти в зимових умовах був справою нешвидкою, і коли Острозький вважав за можливе виступити проти ворога на чолі 5-тисячної армії, виявилось, що татари вже пройшли Волинські землі і знаходилися на Київщині. Довелося наздоганяти ворога, використовуючи перевагу в швидкості, оскільки захоплений татарами ясир по глибокому снігу дуже сповільнював їхнє просування. Щоб не дозволити татарам відірватися, на перехоплення вирушила легкоозброєна частина війська – близько 1500 вершників – під командуванням Остафія Дашкевича та Юрія Слуцького.

Наздогнати ординців вдалося біля річки Ольшаниця, неподалік Канева, 26 січня 1527 р. Негайного зіткнення з ворогом не сталося: князь Острозький вирішив дочекатися бійців, що відстали. Татари ж, навпаки, 27 січня спробували нав'язати бій, роблячи хибні атаки на табір Острозького, але виманити його людей так і не змогли. Безплідні маневри негативно позначилися на татарських конях, які втомилися, гасаючи туди-сюди по глибокому снігу. Ще гіршим для татар виявилось те, що вони повірили в слабкість війська Острозького, яке не наважилося на битву, і розмістилися, впевнені у своїх силах, неподалік, за 3-4 км від литовського табору.

На світанку наступного дня Острозький завдав раптового удару. Татари розташувалися на стоянку кількома таборами – «кошами». Перший був захоплений блискавично. Татари, що прийшли на допомогу, тільки короткий час чинили запеклий опір: втомлені коні були не готові до тривалого бою. До того ж спочатку битви частина воїнів Острозького захопила один з табунів татарських коней, які випасалися біля табору. Це позбавило багатьох татар можливості битися верхи. Лише ватажок татар зі своїм оточенням чинив опір до самого вечора, поки не був схоплений. Інші ж вважали за краще врятуватися втечею. Це, втім, не надто допомогло: їм загородив дорогу загін Дашкевича і майже всіх знищив.

Перемога Острозького була повною. Врятувалися лічені одиниці. Через сильні морози більшість захоплених полонених татар померли – залишилося лише 700 осіб. З татарського полону було звільнено близько 40 000 осіб, хоча існують версії, що це число «голів» – тобто під однією цифрою вказано кількість людей та худоби, яку гнали татари. Костянтину Острозькому було влаштовано тріумфальні зустрічі у Вільно та Кракові. При в'їзді в польську столицю перед князем йшла колона з полонених татар, що вижили, а самого князя називали *summus cum Tataris belli gerendi imperator* – «найвидатніший полководець-переможець у війнах з татарами». Це була остання перемога над татарами князя Острозького, який помер через три роки після неї.

Як бачимо, значна частина славної військової кар'єри Костянтина Острозького, була пов'язана з боротьбою проти татарських набігів на українські землі. Саме в боях з татарами князь отримав свій перший справжній військовий. Приклади з військової біографії Костянтина Івановича сьогодні служать для натхнення бійців ЗСУ, які ведуть боротьбу про «новітніх ординців» – росіян, які руйнують мирне життя українських міст.

Перемагали тоді – переможемо й нині!

Костянтин Іванович Острозький – одна з найпомітніших фігур української історії XVI ст. Він відомий як активний політичний діяч та

меценат. Однак, найбільше слави йому принесло ратне поле. Він уславився перемогами у 62 битвах. Не даремного, на честь цього славного вояка 30-та окрема механізована бригада Збройних сил України з 22 серпня 2018 р. носить ім'я князя Костянтина Острозького.

Найбільше слави йому принесла перемога над численними силами московитів у битві під Оршею у 1514 р. Це відома подія з мілітарної історії нашого минулого. Однак, її слід розглядати не окремо, а в рамках масштабного протистояння загарбницьким планами московитів на землі Західної Русі. Кульмінацією цього протистояння стала боротьба за Смоленськ.

Щоб загарбати частину земель Русі московити активно шукали союзників. Влітку 1512 р. було перехоплено листування московського монарха Василя III з Німецьким Орденем, з якого стало відомо, що вони давно готувалися до війни з Великим Князівством. Восени 1512 р. викритий Василь III відправляє до Сигізмунда I (правитель тодішньої Польсько-Литовської унії) свого посла з «гострими листами», в яких оголошував війну. Метою агресії було захоплення Смоленська. Вже 14 жовтня полки І. Рєпніна-Оболенського та І. Челядніна рушили зі сходу на Смоленськ, а В. Одоєвський і С. Курбський вели армію з Великих Лук. Їм залишалося тільки спалити смоленські посади і, об'єднавшись, піти на Оршу та Друцк. А 19 листопада головні сили на чолі з Василієм III, а також воєводами Д. Щенею, А. Ростовським, І. Воротинським та іншими вирушили з Москви на захід. Вони шість тижнів вели облогу міста, обстрілювали його з гармат та йшли на приступи, а військо І. Рєпніна в цей час спустошувало землі аж до Мінська та Вітебська. Так і не захопивши Смоленськ, але втративши багато живої сили (тільки за один штурм у січні 1513 р. загинуло майже 2 тис. московських воїнів), Василь III відвів свої війська.

Влітку 1513 р. почалась нова кампанія. Союзник Москви, імператор Священної Римської імперії Максиміліан I, вислав для походу «відділ піхоти, гармат і кількох італійців, досвідчених в облозі замків», а М. Глинський

найняв рейтарів у Сілезії та Чехії. Вже в червні війська з Великих Лук і Дорогобужа рушили на Смоленськ. Хоча смоленський намісник переміг І. Репніна, воєводи знову взяли місто в облогу. А у вересні сюди підійшов сам Василь III з додатковими силами та полком В. Шуйського, який повертався зі спустошливого набігу на землі Полоцька. Під Смоленськом зібралося близько 80 тис. війська, яке налічувало до 2 тис. вогнепальних систем. Обстріли та штурми завдали шкоди фортеці, проте захисники темної ночі відбудували зруйновані укріплення та мужньо відбивалися. В цей же час під Оршею Костянтин Острозький з невеликими силами розгромив допоміжний корпус московських ратників, який рухався на Смоленськ. А в листопаді Василю III знову довелося зняти безрезультатну облогу, відкликавши з Вітебська та Полоцька полки М. Глинського, які захопили «багато полонених, але не взяли жодного міста». А вже в лютому 1514 р. в Москві було прийнято рішення про третій Смоленський похід.

Взимку до царя прибув особливий посол від Священної Римської імперії. Зусиллями імператора Максиміліана та Василя III було організовано військову коаліцію європейських держав проти Великого князівства Литовського та Корони Польської. Крім московитів та імперців, її мали утворити Данія, Бранденбург, Саксонія, Валахія та Тевтонський орден. У Москві союзники навіть обговорювали проект поділу Польщі та Великого князівства: після перемоги Максиміліан визнав право Москви на білоруські та українські землі, а Василь III – право імперії на польську територію.

Належним чином підготовлені війська влітку пішли на Смоленськ. З Дорогобузька Очолювали їх вели досвідчені Д. Щеня і М. Глинський, а з Великих Лук І. Морозов і В. Шуйський. Останніх Василь III направив під Оршу, на Друцькі поля, щоб перекрити можливу допомогу Смоленську, а в липні 1514 р. сам повів туди головні сили. Знову зібралося 80-тисячне військо. Почався безперервний обстріл міста з 300 гармат. «...Від гуркоту гармат і свистів і криків і зойків людей, а також від міщан, що опиралися бою гармат і свистів, земля здригнулася, і один другого не бачив і не чув, і все

місто мало не сталося. згорів у полум'ї та диму», – зазначав автор одного з московських літописів.

Захисники попросили припинити вогонь і погодилися на переговори. З московського боку їх очолив М. Глинський, який за будь-яку ціну хотів схилити смолян до капітуляції, бо Василь III обіцяв віддати йому це місто. І Глинський зробив свою справу. 31 липня Смоленськ здався на вигідних умовах. Намісник Юрій Сологуб наказав відчинити головну браму... Йому та його родичам дозволили покинути місто, а тих, хто був узятий у заручники і вивезений до Москви (командні чини), за добру плату забрали на службу. Ймовірно, саме їх мав на увазі імператорський посол, коли писав, що через кілька років він побачив у Москві півтори тисячі піхотинців з литвинів. І всіх жителів міста привели до присяги на вірність московському правителю.

Після капітуляції Смоленська московські намісники стрімко рушили в глиб Литви. Василь III поспішав скористатися великим успіхом і захопити якомога більше території до того, як супротивник зумів би організувати оборону. Дійсно, за Смоленськом здалися Амстислав, Кричів, Дубровна та інші міста.

Військо Великого князівства вже було в поході. Сигізмунд зібрав майже всіх, кого міг: близько 15 тис. кінноти посполитого рушання, 14 тис. найманих вершників із Польщі та 3 тис. такої ж піхоти. До цього корпусу приєдналися й окремі охочі пани з Великопольщі та Малопольщі. У Мінську був проведений загальний огляд сил, і армія енергійно рушила на Борисов. Далі можна було зіткнутися з ворогом, тому сенатори умовили Сигізмунда залишитися в Борисові. Король залишив при собі лише 4 тис. вершників, решту повів Острозький.

Вже 28 серпня його передові загони кілька разів зіткнулися з московськими відділами. На Березині та Бабрі гетьман легко переміг суперника та добув «язиків». Воєвода Іван Челяднін вирішив не розпорошуватись і знищити всі війська князівства в генеральній битві. Він відступив на схід у пошуках зручного місця і зібрав свої полки за Дніпром на

берегах Крапівни, що між Оршею та Дубровою. Тут зібралася вся сила московського війська – близько 80 тис. помісної кінноти на чолі з воєводами І. Челядніним та М. Булгаковим-Голицею. Розташувавшись у традиційному бойовому порядку, вони утворили фронт завширшки кілька верст.

Гетьман Острозький підійшов до Дніпра в ніч із 7 на 8 вересня 1514 р. й одразу почав переправляти війська через річку. Для цього робили понтонні мости зі зв'язаних бочок. В інших місцях використовували колоди, скріплені ланцюгами та мотузками, кидали гаті. Частина кінноти змогла переправитися через Дніпро через брід у вузькому місці під Оршею.

Коли приблизно половина війська К. Острозького переправилася на лівий берег Дніпра, про це повідомили воєводу І. Челядніна та запропонували скористатися моментом: вдарити по цій частині війська та знищити її. Але він самопевнено відповів: «Якщо ми знищимо цю частину армії, то залишиться ще одна, з якою, мабуть, зможуть з'єднатися інші війська, тому ми все одно будемо у небезпеці. Почекаємо, поки все військо переправиться, бо сили наші такі великі, що, безсумнівно, ми зможемо або розбити це військо без великих зусиль, або оточити його та гнати, як худобу, до самої Москви. Зрештою, нам не залишиться нічого іншого, як захопити всю Литву».

На світанку 8 вересня вся кіннота, піхота й артилерія Острозького були вже перед московськими полками. Гетьман зумів розташувати їх у правильному бойовому порядку: на правому фланзі – хоругви великокнязівської кінноти під проводом князя Ю. Радзивіла, на лівому – наймана польська кіннота на чолі з В. Сампалінським і Я. Сверчовським, а між ними – роти піхоти з ручницями. Вся кавалерія була поділена на дві лінії. Частина гармат поставили під прикриттям піхоти, решту залишили в засідці, ближче до правого крила.

Першою кинулася в атаку московська кіннота. Війська Острозького без труднощів її відбили. Костянтин Іванович в цей час перебував серед своїх передових хоругв та віддавав накази. Він направив легку польську кінноту з

лівого крила на московські полки. Челяднін стримав їхній натиск і знову вдарив своєю кіннотою. До самого опівдня супротивники обережно обмінювалися фонтальними атаками, не вводючи в бій основні сили. Тоді московські воєводи спробували відправити загін у тил Острозькому і одночасно натиснути на фланг, але гетьман розгадав цей небезпечний хід і обидві атаки ворога виявилися марними. Тоді битва досягла свого апогею.

Піднявши булаву, Острозький рішуче повів у атаку всю свою важку кінноту. Вона з усієї сили врзалася в густі лави московитів. Почалася відчайдушна рубка. Острозький знову був попереду, закликаючи до мужності своїх вершників. Раптом почалося якесь сум'яття серед його хоругв, незрозумілі вигуки... Натиск одразу послаб, а через кілька хвилин сам гетьман... повернув військо назад. Московіти несамовито зраділи вершників – «Литва біжить!». Зібравши всі сили вони кинулися за вояками Острозького.

Коли погоня на повному ходу долетіла до лісу, гетьман підняв булаву, а полковники підняли за ним пірначі. Це була військова хитрість Костянтина Іванович. «Втікачі», як за командою, різко розійшлися в боки, і перед московською кіннотою несподівано постали чорні жерла гармат. Влучні залпи косили приголомшених московитів, і ті в паніці кидалися навтьоки. Тепер хоругви Острозького, розвернувшись, наздоганяли розсіяного ворога. Це був повний розгром.

Погоня за переляканими рештками московського війська (їх гнали 5 верст) стала схожою на бійню, яку припинили ніч і густі ліси, що врятували втікачів від легкої кінноти Острозького. Але й там багато людей знайшли свій кінець: гинули в болоті, заблукали в лісах. Інші потонули в Дніпрі та Крапивні, коли в паніці намагалися переправитися. Поля між Оршею і Дубровною були вкриті трупами московських ратників. Літописці вважали, що під Оршею їх загинуло 30-40 тис. У полон потрапило багато людей, у тому числі всі верхівка московського війська: 48 воєначальників, а також 1500 дворян. Серед полонених були Булгаков-Голіца та Челяднін.

Почувши про такий результат генеральної битви, московський цар Василь III утік із Смоленська, попередньо посиливши смоленську залогу і повісивши на валах тих, хто був готовий здати місто князю Острозькому (смоленські князі, нобелі та правителі встигли повідомити гетьмана що вони хотіли повернути Смоленськ Великому князівству Литовському). А Дарагобуж по дорозі на Москву наказав взагалі спалити – щоб не використав ворог.

Вранці 9 вересня гетьман Острозький провів огляд полонених. 380 найбільш заможних він відправив до короля Сигізмунда в Борисів, а менш заможних відправив у литовські замки. Потім з 6-тисячним корпусом і частиною легкої артилерії (все взяти не вдалося, бо осінні дощі вже попсували дороги) рушив на Смоленськ. Але через затримку, недостатню кількість війська і особливо гармат повернути місто відразу не вдалося. Облога затягувалася і була безрезультатною. Тому з наближенням зимових холодів К. Острозький вирішив повернутися, не заволодівши стратегічною фортецею. Вже 3 грудня 1514 р. він тріумфально вступив до столиці через Гостру Брану, як римський консул після великої перемоги, на чолі своїх переможних хоругв, з багатою здобиччю і багатьма полоненими.

Значення величної перемоги, здобутої під Оршею, навряд чи можна було оцінити одразу. У критичний момент суверенітет держави було захищено, а ситуація на сході країни більш-менш стабілізована. На деякий час припинились й кримські напади. І морально втомлені від невдачі під Смоленськом воїни Князівства нарешті окрилилися.

К. Острозький взяв реванш за поразку під Ведрошею, звів давні рахунки з Москвою. Чи усвідомлював гетьман, що його перемога стане однією з найвизначніших військових подій в історії багатовікового протистояння з Москвою? Щоб її пам'ятали покоління. Що в 1561 р., напередодні Полоцької війни, Сигизмунд Август писав Івану Грозному: «Якщо хочеш битви, то йди з військом до Орші, де Костянтин Острозький дав тобі знати» (Карамзин, 1989: 283). А в 1564 р., коли вдалося без

особливих зусиль відігнати московські війська від Дубровни, літописець зазначав, що «такої великої здобичі не було взято навіть під час великої битви під Оршею».

Тогочасні літописи зберегли для нас слова піднесеної хвали гетьману та його славному війську. Князь Костянтин Іванович, який переміг значну ворожу силу, «захистив християнські церкви Божі й багатьох їхніх чоловіків і жінок від насилля», його мужність порівнювали з великим індійським царем Пором, вірменським царем Тигранісом, македонським Антіохом і його воїнів – «великих і чудових литовських воїнів, подібних мужністю до відважних македонян». Літописець нагадав слова пророка Ісаї: «За множення зла людей і за численні беззаконня їх, кров їх проллється, як велика вода, хоробрі й горді від меча загинуть, один правдивий воїн буде гнати геть 100 неправдивих, а з сотні 1000 загине, і їхнє тіло буде їжею звірам і птахам, а їхні кості – ганьба для всякої тварини». Так, він зазначав, що це пророцтво збулося Під Оршею: «Нині князя Костянтина Івановича, верховного гетьмана Литовського, тим пророцтвом нагородив Бог, що ділами його і хоробрим серцем його і хваткою руки його люди з Московський ворог розгромлений, і звірі, і птахи їдять м'ясо вбитих, по землі кістки тягнуть, а риба клує потонулих у водах».

Наголошуючи, що Острозький за здобуту перемогу заслуговує на володіння Єрусалимом, літописець закінчив оптимістичними побажаннями: «Славному господарю королю Жигимонту [Сигізмунду] Казимиравичу честь і слава навіки, що побідив врага свого, великого князя московського Василя, і навіки буде честь і слава». своєму гетьманові, великому князеві Костянтину Івановичу Острозькому, дай Боже здоров'я і щастя в майбутньому краще, як тепер; розгромив велику силу московську, так що він розгромив сильне татарське військо, пролив свою кров бусурманську» (Ульяновський, 2009: 35).

Через кілька років після знаменитої битви була створена знаменита картина, в якій художник барвисто передав момент перед початком бою. На

полотні зображені війська Костянтина Острозького в момент завершення переправи, а вдалині – московські полки. У центрі картини розміщений, правдоподібно, сам верховний гетьман. На списках вершників можна побачити білі трикутні штандарти з однією червоною смугою вздовж і інший, біля деревка, поперек – це, ймовірно, найдавніші зображення прапорів з білоруськими національними кольорами. Зараз картина зберігається в Національному музеї у Варшаві.

Те, що переможцем став князь грецької віри, дозволило зміцнити своє становище всьому православному населенню країни. Цим скористався насамперед сам К. Острозький. Ще перед Оршанською битвою він молився до Божої Матері про дарування йому перемоги і обіцяв збудувати дві православні церкви. А 30 листопада 1514 р., коли великий гетьман ще прямував до Вільна, король Сигізмунд видав на його ім'я окрему грамоту, в якій писав: «...Оскільки ми навчені святим Законом і Євангелієм творити обітниць Богу і виконати їх, ...ми ласкаво дозволили побудувати церкви: Пресвятої Трійці – на горі, через яку йдуть до воріт, що на шляху до Медників, де була стара церква з монастирем під. однойменного Святої Трійці, дерев'яної споруди, і святого Миколая, що зветься Великий, серед місця нашого Вільно, – обох з каменю збудувати». Особливо знаменною була реставрація Троїцької церкви і монастиря – однієї з тих святинь, які найбільше шанували православні віруючі країни. Недаремно опікун цього монастиря був водночас і віленським намісником митрополита. Ймовірно, тоді ж стараннями князя Острозького була відбудована і Покровська церква у Вільнюсі.

Значення перемоги під Оршею позначалось перед усім на міжнародному рівні. Європа була глибоко вражена, коли почула про повний розгром величезної армії московитів. Про перемогу король Сигізмунд писав папі Леву X і магістру Ордену Альбрехту. Першому з них, як і угорському королю, він навіть надіслав у подарунок частину знатних бранців, яких, однак, перехопив германський імператор і повернув до Москви. Сам Папа

святкував тоді перемогу гетьмана над московитами. А папський легат Пізон відклав заплановану поїздку до Москви. Імператор Максиміліан відмовився підписати військовий договір 1514 р. з Москвою і взагалі не хотів брати на себе військові обов'язки. Так розпався небезпечний союз проти Великого князівства Литовського і Польщі, цілі якого загрожували самому існуванню цих держав.

ВИСНОВКИ

Провівши дослідженні військово-політичної діяльності Костянтина Івановича Острозького ми дійшли до певних висновків.

Огляд історіографії з тематики роботи показав, що всі історичні роботи з тематики нашого дослідження можна поділити на кілька періодів, протягом яких дещо змінювався погляд на К. Острозького: історіографія імперської доби; радянська історіографія; сучасна вітчизняна історіографія; зарубіжна історіографія. Одним з перших до історичних подій, в яких активну участь брав рід Острозький, звернувся київський історик В. Антонович. Біографія самого Костянтина Івановича стала темою окремої статті для історика Л. Романовського. Інший дослідник – А. Ярушевич – зосередився на дослідженні діяльності князя в розрізі боротьби православної партії в Великому Князівстві проти засилля поляків та католиків. В радянський період будь-які історичні дослідження носили надзвичайно сильне ідеологічне забарвлення. Всі діячі, які відносилися до «панівного класу» піддавалися жорсткій критиці з засад марксистсько-ленінської теорії. В сучасній вітчизняній історіографії одним з найпомітніших дослідників біографії Острозького є Уляновський. Про участь князя у боротьбі з татарськими рейдами згадують в своїх роботах О. Русина, І. Тимків, Д. Вирський та П. Кулаковського. Помітним дослідником військово-політичної діяльності князя Костянтина Івановича є Б. Черкас. В зарубіжній історіографії ім'я князя Острозького невід'ємно пов'язано з подіями Оршанської битви. Питання розташування сторін і перебігу битви найкраще розроблені в польській історіографії (К. Гурський, Т. Корзан). Велику увагу в дослідженні біографії Костянтина Івановича Острозького приділяють білоруські історики (Г. Сагановіч).

Аналіз джерел показав, що головним джерелом щодо тематики дослідження є акти Литовської Метрики. За формою та змістом вони різноманітні та містять уривчасті відомості про війну 1512-1522 років. Декілька збережених у Відділі рукописів РНБ актів з Радзивіллівського

архіву, що належать до цієї теми, ввів у науковий обіг М. Кром. Наступну групу джерел по війні 1512-1522 рр. становлять дипломатичні папери), секретарем королеви Бони. Необхідно відзначити також збірку договорів та угод з європейськими державами, укладеними ВКЛ та Польщею при Сигізмунді I Старому. До дипломатичних документів примикають «щоденники» венеціанського історика, сенатора Маріно Сануто Молодшого. Про війну з «московитами» у 1512-1522 рр. та діяльність князя Костянтина Івановича розповіли майже всі польські хроністи XVI ст. Серед яких особливо слід виділити хроніки Б. Ваповського, М. Бельського, М. Стрийковського. Ще дуже цікавим джерелом до нашого дослідження стала картина «Битва під Оршею». У дослідженні застосовано комплекс методів наукового дослідження, як загальнонаукових, так і спеціальних історичних. До загальнонаукових методів, використаних у рамках цього дослідження, варто віднести загальні логічні прийоми (аналіз та синтез, індукція та дедукція, класифікація та типологія), а також системний метод, що передбачає вивчення об'єктів як систем з метою розкриття їхньої сутнісної природи, а також принципів функціонування та розвитку. До застосованих у цьому дослідженні спеціальних історичних методів, варто віднести класичні та некласичні методи історичного дослідження. До переліку класичних методів історичного дослідження входять історико-типологічний метод, історико-системний метод, історико-правовий метод та історико-порівняльний метод.

Проведено дослідження походження К.І. Острозького та початок його військово-політичної кар'єри. Згідно з давніми церковними книгами Києва, рід Острозьких походить від князів Туровських. Як відомо, Турово-Пінські князі походили від Святополка Ізяславича – правнука Володимира. Онуком Святополка був князь Юрій Ярославич, а онуком останнього – пінський князь Володимир, якого можна вважати засновником роду Острозьких. Від предків князь Костянтин Острозький успадкував їх найкращі якості: він уславився військовими подвигами, визначався стійкістю, відданістю старій

вірі, патріотизмом. Все це сприяло швидкому підйому по державній службі. Справжня військова служба Костянтина Івановича почалася за Казимира Ягайловича з участі в боротьбі з татарськими набігами. За визначні заслуги у вересні 1497 р. К. Острозький отримав чин головного начальника військ держави – верховного гетьмана, а через рік – посаду намісника брацлавського, звенигородського та вінницького. Такого звання і державної посади в 37 років ще ніхто не отримував. Але у битві над р. Ведроша він зазнав поразки від московитів через малочисельність власних сил. Гетьман опинився у полоні. Трагедія на Ведроші стала тим переломним моментом, який ознаменував початок нового часу у протистоянні двох найбільших держав Східної Європи – часу московської ініціативи.

Розглянуто перебування князя на службі у московитів та його повернення на Батьківщину. Поразка на Ведроші не зламала гетьмана. Він витримав удар долі, навіть пішов на співпрацю з московитами. Від працездатного в'язня вимагалось одне: підписати письмову присягу на вірність Василю III. І за це дали йому волю в Московії, звання боярина, земельні володіння і головне, за що його так довго тримали – високий військовий чин. Він мав керувати окремими прикордонними військами, захищати країну від татарських набігів. Однак гетьман на це погодився лише, щоб все ж таки повернутися на Батьківщину і продовжити служити великому князю литовському. У серпні 1507 р. Острозький поїхав на Сіверщину, щоб нібито стежити за пильністю тамтешніх московських залог. Звідти, з татарського кордону, почався його останній порив до волі. Знаковою подією для князівства стало повернення Костянтина Острозького. Король та князь Сигізмунд негайно повернув йому Брацлавське староство. Крім того, князь отримав посади старости луцького та маршалка волинського. Найважливішим було повернення рангу гетьмана верховного, який Сигізмунд відібрав у Станіслава Кішки. Треба було захищати країну. З цим завданням К. Острозький впорався блискуче. Нарешті князь Костянтин міг відпочити від війн і зайнятися своїми справами. Він налагодив господарство

у своїх володіннях, відремонтував мури Острога та інших замків. У 1509 році одружився з Тетяною Гальшанською, дочкою новгородського воєводи князя Симона Гальшанського та сестрою віленського каштеляна князя Олександра Гальшанського.

Визначено роль гетьмана у захисті східних кордонів від московської навали. Найбільше слави йому принесла перемога над численними силами московитів у битві під Оршею у 1514 р. Це відома подія з мілітарної історії нашого минулого. Однак, її слід розглядати не окремо, а в рамках масштабного протистояння загарбницьким планами московитів на землі Західної Русі. Кульмінацією цього протистояння стала боротьба за Смоленськ. Належним чином підготовлені московські війська влітку пішли на Смоленськ. З Дорогобузька Очолювали їх вели досвідчені Д. Щеня і М. Глинський, а з Великих Лук І. Морозов і В. Шуйський. Останніх Василій III направив під Оршу, на Друцькі поля, щоб перекрити можливу допомогу Смоленську, а в липні 1514 р. сам повів туди головні сили. Гетьман Острозький підійшов до Дніпра в ніч із 7 на 8 вересня 1514 р. В наступні дні він відкритому бою розгромив московитів. Значення величної перемоги, здобутої під Оршею, навряд чи можна було оцінити одразу. У критичний момент суверенітет держави було захищено, а ситуація на сході країни більш-менш стабілізована. На деякий час припинились й кримські напади. І морально втомлені від невдачі під Смоленськом воїни Князівства нарешті окрилилися. К. Острозький взяв реванш за поразку під Ведрошею, звів давні рахунки з москвою.

Проведено аналіз внеску К.І. Острозького у боротьбу з татарами. Початок військової служби Костянтина був пов'язаний якраз з боротьбою проти татар на південних кордонах Великого князівства Литовське, Руського, Жемайтського. Весною 1512 р. відбулося масштабне вторгнення татар на Поділля та до Галичини. У відбитті його Князь Острозький продемонстрував блискучі таланти полководця. Влітку 1519 р. татари знову вторглися до Галичини, причому окремі чамбули навіть змогли дістатися Вісли.

Усвідомлюючи чисельну перевагу татар, Острозький пропонував дозволити ординцям розпочати переправу через Буг і бити їх частинами. До того ж, до союзників поспішало підкріплення. Відбити татар вдалося з великими труднощами. Нове масштабне вторгнення в українські землі відбулося за декілька років. Побоюючись посилення Московського князівства, татарський хан здійснив похід в його межі, а потім переключився на Астрахань. Астраханська авантюра коштувала життя хану Мехмет-Гірею. Однак, взимку 1526 р. татарські чамбули знову вирушили за ясирем в землі Великого князівства Литовського. Жертвою 10-тисячної орди стало Полісся, яке вже багато років не зазнавало набігів, а також землі Белзького, Люблінського та Руського воєводств Польської Корони. Наздогнати ординців вдалося біля річки Ольшаниця, неподалік Канева, 26 січня 1527 р. На світанку наступного дня Острозький завдав раптового удару. Татари розташувалися на стоянку кількома таборами – «кошами». Перший був захоплений блискавично. Татари, що прийшли на допомогу, тільки короткий час чинили запеклий опір: втомлені коні були не готові до тривалого бою. Перемога Острозького була повною. Врятувалися лічені одиниці.

За результатами нашого дослідження було розроблено матеріали до двох виховних заходів, які можна використовувати до пам'ятних дат, пов'язаних з захисниками України: «Костянтин Іванович Острозький – захисник української землі» та «Перемагали тоді – переможемо й нині!».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (1848). Т. 2. 1506-1544. СПб.
2. Бевзо, О. (1970). *Львівський літопис (Ісписаніє літом от рождества Христова[...] року і по нім імущих) і Острозький літописець. (С кройніки Бельського речі потрібнії вибрані)*. К.
3. Битва під Оршею. Сім фактів про картину, на якій зображена велика перемога над московитами (2023). *Локальна Історія*. Взято з: <https://localhistory.org.ua/rubrics/painting/bitva-pid-orsheiu-sim-faktiv-pro-kartinu-na-iakii-zobrazhena-velika-peremoga-nad-moskovitami/>
4. Гваньїні, О. (2007). *Хроніка Європейської Сарматії*. К.
5. Герберштейн, С. (1988). *Записки о Московии*. М.
6. Ипатьевская летопись. Прибавление к Ипатьевской летописи : Густынская летопись (1843). *Полное собрание русских летописей*. Т.2. СПб. 233-373.
7. Кром, М. (сост.) (2002). Радзивилловские акты из собрания РНБ: первая половина XVI в. *Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.* Т. VI. 2-4. С. 25-33.
8. Летопись Рачинского (1980). *Полное собрание русских летописей*. Т. XXXV. М.
9. Разрядная книга 1475-1598 гг. (1966). М.
10. Сборник Императорского Русского исторического общества (1882). Т. 35. *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством*. Т. 1. Годы с 1487 по 1533. СПб.
11. Стрийковський, Мацей (2011). *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси*. Львів
12. Хроника Литовская и Жмойтская (1975) *Полное собрание русских летописей*. Т. XXXII. М.
13. *Acta Tomiciana* (1857). Т. VI. 1522-1523. Poznaniae.

14. Bielski, M. (1856). *Kronika Marcina Bielskiego*. Sanok.
15. *Chronicorum Bemardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535* (1874). *Scriptores rerum Polonicarum*. T. 2. Cracoviae.
16. Daniłowicz, L. *Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*. T. 2. Wilno, 1862.
17. *Lietuvos metrika*. Knyga Nr. 8 (1499-1514) (1995). Užrašymų knyga 8. Vilnius,
18. *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej* (1958). Z. 4. *Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562*. Warszawa, 134-143.

Наукова література

19. Амбражевич, Н. (2003). *Оришанская битва 1514 г.: Военно-исторический аспект*. Минск.
20. Антонович В. (1878). *Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV ст.* К.
21. Арлоў, У., Сагановіч, Г. (2002). *Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі, даты, ілюстрацыі*. Вільня.
22. Астапенко, А. (2014). Князі Острозькі і національна ідея. *Воєнна історія: науково-популярний журнал*, 5-6 (77-78). 40-47.
23. Брехуненко, В. (2016). Експансія Московської держави на українські землі у XV-XVI ст.: війни за «київську спадщину»: Війна 1512-1522 рр. «Братня» навала. *Війни Росії проти України XII-XXI ст.* К., 36-38.
24. Вирський, Д. (2008). Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. *Український історичний журнал*. 5 (482). 210-216.
25. Войтович, Л. (1996). *Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII-XVI ст.* Львів.
26. Галушка, А. (2013). *Походи й битви гетьмана литовського князя Костянтина Острозького*. Взято з: <https://www.ucrainarma.org/serednovichchya/poxody-j-bytvy-kniazia-kostiantyna-ostrozkiego.html>

- 27.Галушка, А. (2013). *Походи й битви гетьмана литовського князя Костянтина Острозького*. Взято з: <https://www.ucrainarma.org/serednovichchya/poxody-j-bytvy-kniazia-kostiantyna-ostrozkogo.html>
- 28.Гарматны, В. (2008). Аршанская бітва 8 верасня 1514 г. *ARCHE*, 7-8. 169-180.
- 29.Голицин, Н. (1878). Русская военная история. Ч. 2. От Иоанна III до Петра I. СПб.
- 30.Граля, И. (1992). Мотивы «оршанского триумфа» в ягеллонской пропаганде. *Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма: Чтения памяти В. Б. Кобрин*. Москва, 1992. 46-50.
- 31.Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси. Т.VII: Козацькі часи до року 1625*. К.
- 32.Грыцкевіч, А., Трусаў, А. (1990). Бітва пад Оршай. *Мастацтва Беларусі*, 8. 29-30.
- 33.Гудавичюс, Э. (2005). *История Литвы с древнейших времен до 1569 года*. Т. 1. М.
- 34.Денисов, Ю. (2011). *Борьба за наследство Киевской Руси: Краков, Вильнюс, Москва*. М.
- 35.Дзира, Я. (1971). Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського. *Український історико-географічний збірник*, 1. 83-102.
- 36.Дорош, М. (2014). Битва під Оршею 1514 року – Україна 2014 року: історичні паралелі. *Воєнна історія: науково-популярний журнал*, 5-6 (77-78). 16-28.
- 37.Зотов, Р. (1839). Военная история Российского государства. Ч.1. СПб.
- 38.Карамзин, Н. (1988). *История государства Российского*. Кн.ІІ, т. VI. М.
- 39.Карамзин, Н. (1989). *История государства Российского*. Кн.ІІІ, т. IX. М., 1989.

- 40.Карамзин, Н. (2007). *Полное собрание сочинений: в 18 т. Т. 4: История государства Российского*. М.
- 41.Кашпровский, Е. (1899). Борьба Василия III Ивановича с Сигизмундом I из-за обладания Смоленском (1507–1522). *Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко*. Вып. II. Нежин. 242-250.
- 42.Крип'якевич, І. (1936). *Історія Українського Війська*. Львів.
- 43.Кулаковський, П. (2011). Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XVI – перша третина XVI століття). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*, 18. 67-83.
- 44.Кулаковський, П. (2013). Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVII ст. *Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського*. Т. II. К., 82-95.
- 45.Литвин, С. (2014). Слово до читача. *Воєнна історія: науково-популярний журнал*, 5-6 (77-78). 4-8.
- 46.Лобин, А. (2011). *Битва под Оршей 8 сентября 1514 года*. СПб.
- 47.Мандзяк, В. (2011). *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії*. Львів.
- 48.Мыщук, Ю. (2003). Битва пад Воршаю 1514 году. *Польша*, 3. 184-186.
- 49.Пашковець, М. (2012). Князь Костянтин Іванович Острозький – Великий Гетьман Литовсько-Руської держави. *Воєнна історія: науково-популярний журнал*, 3 (63). 41-51.
- 50.Пашковець, М. (2014). Тернистий шлях до Орші. Князь Костянтин Іванович Острозький – великий гетьман Литовсько-Руської держави. *Воєнна історія: науково-популярний журнал*, 5-6 (77-78). 29-39.
- 51.Романовский, Л. (1878). О Константине Ивановиче князе Острожском.
- 52.Русина, О. (1998). *Україна під татарами і Литвою*. К.

53. Саганович, Г. (1994). *Вайска Вялікага княства Літоўскага ў XVI-XVII ст.* Мінск.
54. Сагановіч, Г. (2008). *Айчыну сваю баронячы (Канстанцін Астрожскі, 1460-1530).* Взято з: https://knihi.com/Hienadz_Sahanovic/Ajcyntu_svaju_baroniacy_Kanstancin_Astrozski_1460-1530.html
55. Сапунов, А. (1885). *Витебская старина*. Т.4, ч.1. Витебск.
56. Соболев, Л. (2001). Генеалогическая легенда рода князей Острожских. *Славяноведение*, 2. 31-44.
57. Соловьев, С. (2001). *История России с древнейших времен. 1463-1584*. Кн. III. М.
58. Степанюк, В. (2014). Методичні засади творення в молоді позитивного образу воїна-захисника на основі історичних джерел про битву під Оршею 1514 року. *Воєнна історія: науково-популярний журнал*, 5-6 (77-78). 48-51.
59. Тимів, І. (2013). Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.) *Гуманітарний журнал*, 4. 129-140.
60. Тимів, І. (2014). Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Вишневцем у 1512 р. *Воєнна історія*, 5-6 (77-78). 52-74.
61. Тимів, І. (2016). Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр. *Сіверянський літопис*, 5. 35-49.
62. Указ Президента України від 22.08.2018 № 232/2018 «Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних Сил України та уточнення деяких найменувань»
63. Ульяновський, В. (1995). Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького. *Острозька давнина*. Т. 1. Львів. 24-31.
64. Ульяновський, В. (2009). «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог.
65. Чаропка, В. (1996). *Уладары Вялікага Княства*. Менск.
66. Черкас, Б. (2001). Оборона українських земель від турецько-татарської агресії у 1515-1519 рр.: досвід польсько-литовсько-українського

- співробітництва. *Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива*. Ч. 1-а. К. 18-27.
67. Черкас, Б. (2006). *Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540)*. К.
68. Черкас, Б. (2009). Литовсько-московська війна 1512–1522. *Енциклопедія історії України*. К. Взято з: http://www.history.org.ua/?termin=Litovsko_moskovska_viyna_1512_1522
69. Черкас, Б. (2011). *Степовий щит Литви*. К.
70. Черкас, Б. (2013). Битва під Оршею. Князь Острозький проти князя Московського. *Історична правда*. Взято з: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/24/131707/>
71. Чухліб, Т. (2010). *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* К.
72. Шйффер, В. (1999). Мяцеж ці паустанне? Выступ Міхала Глінскага пад час вайні Маскоускай дзяржаві з ВКЛ у 1507-1508 гг. *Гістарычны Альманах*. 2. 101-109.
73. Ярушевич, А. (1897). *Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время*. Смоленск.
74. Bialostocki, J. (1955). Zagadka "Bitwy pod Orsza". *Biuletyn Historii Sztuki*, 1955, 1.80-98.
75. Borawski, P. (1986). *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa.
76. Charkiewicz, W. (1936). *Scypion Ruski Konstanty, książę Ostrogski wielki hetman Litewski*. Wilno.
77. Drózdź, P. (2000). *Orsza 1514*. Warszawa.
78. Górski, K. (1890). O rozwoju sztuki wojennej w Polsce w wieku XV. *Biblioteka Warszawska*. T. II. 407-422.
79. Herbst S., Walicki M. (1949). Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w. *Rozprawy komisji historii kultury i sztuki*. T. I. Warszawa, 33-68

- 80.Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T. 1. Lwów-Warszawa-Kraków.
- 81.Laskowski, A. (1937). Orsha. *Encyclopedia wojskowa*. T. VI. Warszawa. 161-163.
- 82.Nagielski, M. (Red.). (2006). *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani Litewscy*. Warszawa.
- 83.Ochmański, J. (1960). Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI wieku. *Studia I materially do historii wojskowości*. T. V. 349-398.
- 84.Plewczyński, M. (2011). *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*. Tom I. Lata 1500–1548. Zabrze.
- 85.Plewczyński, M. (2014). *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*. Oswiecim.
- 86.Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.* Warszawa.
- 87.Strykowski, M. (1846). *Kronika Polska*. T.2. Warszawa.
- 88.Wojciechowski, Z. (1946). *Zygmunt Stary (1506-1548)*. Warszawa.
- 89.Zygulski, Z. (1981) Bitwa pod Orsza. Struktura obrazu. *Rocznik Historii Sztuki*, t. XII. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 85-132.